

Fryslân

HISTORISCH TIJDSCHRIFT

31STE JAARGANG | NUMMER 4
JULI-AUGUSTUS 2025 | € 4,95
FRIESGENOOTSCHAP.NL

**200 Fryske Froulju:
keunstner en
warber aktivist
Anneke van der Feer**

**Indiëgangers
en -weigeraars:
trauma's en
rehabilitatie**

**Koffie als maatstaf
voor sociale welvaart**

**Restauratieraadsels
bij portretten
Wybrand de Geest**

Museum Belvédère

HEERENVEEN | ORANJEWOUDE

open: di t/m zo 10.00-17.00 uur
Oranje Nassaulaan 12
8448 MT Heerenveen
T: 0513 644 999
kijk voor het actuele programma op
museumbelvedere.nl

Museum Belvédère is hét museum voor moderne en hedendaagse kunst in Friesland. Het over het water gebouwde museum met sfeervol museumcafé ligt in het Landgoed Oranjewoud, vlakbij uitkijktoren De Belvédère.

We verzamelen en tonen werk van belangrijke Noord-Nederlandse schilders als Jan Mankes, Thijs Rinsema, Gerrit Benner en Hendrik Werkman en maken wisselende tentoonstellingen met schilderijen en beelden van geestverwanten uit binnen- en buitenland.

PASSIE VOOR BOEKEN?

Boekenkasten van Musterring voor opbergen. Exclusief bij Jaring de Wolff.

KARA-FRAME

Het systeemprogramma biedt u talrijke vrijheden bij functionaliteit en design. Hier een samengevat overzicht van de vele vormgevingsmogelijkheden.

Individualiteit met systeem
Ga geen compromissen aan: Kara-Frame, het woonmeubel met het fraaie raamwerk past zich flexibel aan alle eisen van uw woning an.

Uw KARA-FRAME – individueel en uniek.

Altijd zijn er individuele oplossingen mogelijk – ongeacht of uw vertrekken groot of klein zijn, of u losse meubles zoekt of een complete interieurbouw op handen is. **Nieuwe woonideeën ook op internet.**

Industrieweg 7a, Sint Nicolaasga
T: 0513 431789 | www.jaring.nl

INHOUD

- 6 Restauratieraadsels bij portretten Wybrand de Geest**
ANNE-MARIE SEGEREN
- 12 Schatten: Roock en Ydelheyt**
MARLIES STOTER
- 14 Uitgelicht: 'Soldeare is wol famkeswurk'**
JAAP KROL
- 16 Indiëgangers: 'Hwat west hat' oorlogsroman op glibberig paadje**
HENK LOGTENBERG
- 20 Indiëweigeraars: vergeten slachtoffers van een koloniale oorlog**
KERST HUISMAN
- 24 Searje 200 Fryske froulju: keunstner en warber aktivist Anneke van der Feer**
DOEKE SIJENS
- 28 Recensie: boek als dubbel monument**
HERMAN BROERS
- 29 Boeken**
- 30 Koffie als graadmeter van welvaart**
HERMAN J. VAN VLIET
- 34 Naburen: de oude reddingbootschuur**
EGGE KNOL
- 35 Kort**
- 36 Kalender**
- 38 KFG Nieuws**
- Verwacht**
- Colofon**

IN DIT NUMMER

Vanaf het moment dat kunstschilder Wybrand de Geest (1592-1663/65) een portret meegaf aan een opdrachtgever, tot het in het Fries Museum belandde, kon er veel gebeuren. Voor de tentoonstelling *Wybrand de Geest – Meesterlijke portretten* is een aantal werken gerestaureerd. Conservator Anne-Marie Segeren vertelt hoe.

It wurk fan keunstner Anneke van der Feer (1902-1956) hat lang út byld west. Kaam it nei har ferstjerren foar in eksposysje yn oanmerking, dan gienen har manlike kollega's foar. No't de oandacht ferskoot nei wat froulju oan de keunst bydroegen ha, falt ek it ljocht wer op har: as keunstner, en as warbere aktivist.

Twee artikelen over Friezen en de koloniale oorlog in Nederlands-Indië (1945-1949): Riemer Riemersma ging wél en schreef al in 1966 zijn trauma's van zich af. Jan Meesters ging niet en moest dit bekopen met gevangenisstraf in Veenhuizen. Strijd voor eerherstel van 3000 Indiëweigeraars, onder wie Meesters, gaat door.

Koffie werd vooral gedronken door de hogere klasse. Het luxeproduct kan in de tweede helft van de achttiende en de eerste helft van de negentiende eeuw gezien worden als graadmeter voor welvaart en verandering. Zeker in Fryslân.

VOORWOORD

HERMAN BROERS

Actualiteit van de geschiedenis

Als iets onderstreept dat geschiedenis altijd doorwerkt in het heden, dan is het dit nummer van *Fryslân* wel.

Neem nu Nederlands-Indië. Of Indonesië. Welke naam je gebruikt, is vandaag de dag haast een politieke keuze. Hoe dan ook, de Indiëgangers in de periode 1945-1949 – de pijnlijke overgangperiode van de ene naam naar de andere – belandden onder het mom van orde- en rechtsherstel in een onversneden koloniale oorlog. Iedereen – zelfs zij die weigerden – is getraumatiseerd teruggekeerd, en de strijd is aan beide zijden van het spectrum nog steeds niet gestreden. Dienstplichtige Indiëgangers, die er ook niet om gevraagd hadden, moeten zich tachtig jaar na dato nog altijd verdedigen voor wat meer dan ooit als oorlogsmisdaden worden beoordeeld. Velen van hen worstelden met trauma's. Riemer Riemersma was zo'n beetje de eerste die ze al in 1966 van zich afschreef, al realiseerde niemand zich tot voor kort hoe historisch vroeg hij hiermee was. In dit nummer zijn verhaald.

Meer en meer worden de jongens van toen die aan de andere kant stonden van de keuze om wel of niet te gaan, de Indiëweigeraars, aan de 'goede kant' van de geschiedenis geplaatst. De strijd voor eerherstel, een principiële keuze die ze toen met een flinke gevangenisstraf moesten bekopen, is ook nog steeds niet gestreden. Deze kant van de medaille belichten we ook vanuit een Fries perspectief.

We kijken verder vooruit naar wat ongetwijfeld een grote en boeiende tentoonstelling zal zijn: *Wybrand de Geest, meesterlijke portretten* opent op 8 september in het Fries Museum, dat alle registers opentrekt om het werk van de 'Friese Rembrandt' een podium te bieden. Via de expositiemakers, onder wie onze huiscolumnist Marlies Stoter en haar jonge collega Anne-Marie Segeren, krijgen we een mooi kijkje in de keuken van dit project waarbij ook collectiestukken van het KFG weer eens in het licht worden gezet.

Ten slotte wijs ik u graag op het portret van Anneke van der Feer dat Doeke Sijens schreef. Het is de eerste van in totaal tien bio's die wij de komende edities brengen, vooruitlopend op het project '200 Fryske Froulju' van het KFG in jubileumjaar 2027. Anneke van der Feer en haar werk verkeerden te lang in de spelonken van een door mannen gedomineerde maatschappij. Dat zij lang de enige niet was, zal uit deze serie zonneklaar gaan blijken. <

Omslag: Gerestaureerde staat van Wybrand de Geest, *Portret van een vrouw*, gesigineerd en gedateerd 1651, olieverf op paneel, 71,5 x 60 cm. Fries Museum | Collectie Koninklijk Fries Genootschap [Foto: Tom Haartsen]

Inzet: 'Geen geweld, maar overleg', poster van de CPN / De Waarheid tegen de Nederlandse militaire acties in Indië, 1947.

Scan de code voor meer informatie over historisch tijdschrift *Fryslân*.

Restauratieraadsels bij portretten Wybrand de Geest

Verdwenen planken, opgehoopt vuil, verkleurd vernis, krassen van degens en grof aangenaide stukken doek. Vanaf het moment dat de Friese kunstschilder Wybrand de Geest (1592-1663/65) een portret van zijn ezel tilde en het meegaf aan een opdrachtgever tot het uiteindelijk in de collectie het Fries Museum belandde, kon er veel gebeuren. In aanloop naar de tentoonstelling *Wybrand de Geest – Meesterlijke portretten* die op 6 september opent, kon het Fries Museum een aantal van deze werken laten restaureren zodat ze in hun volle glorie te zien zullen zijn. Conservator Anne-Marie Segeren laat de lezers van *Fryslân* meekijken.

Een tentoonstelling maken begint met het schetsen van een verhaallijn en het selecteren van objecten die dit verhaal gaan vertellen. Vervolgens wordt gekeken naar de conditie van de gekozen werken. Is die zowel fysiek als esthetisch voldoende om te presenteren? Dat is niet altijd het geval. Het Fries Museum bewaart meerdere schilderijen die bijvoorbeeld van oudsher beschadigingen hebben. Soms volstaat een lichte reiniging, in andere gevallen zijn ingrijpendere restauraties noodzakelijk. De tand des tijds laat zijn sporen na op elk schilderij. Lagen vernis, stof en roet hechten zich onzichtbaar aan het oppervlak en vroegere restauraties blijken soms achteraf meer kwaad dan goed te hebben gedaan. Restauratie is tegelijkertijd ook een vorm van kunsthistorisch onderzoek: het geeft inzicht in de technieken van de kunstenaar en brengt details aan het licht die verborgen bleven.

Restaureren is keuzes maken. Tijd, budget en expertise zijn beperkt en prioritering is noodzakelijk. Dankzij de steun van de Wassenbergh-Clarijs-Fontein Stichting kon het Fries Museum in 2024 een groot restauratieproject starten. Sommige werken van Wybrand waren eerder al aangepakt voor tentoonstellingen als *Dud Geld* (2013) en *Rembrandt & Saskia* (2018), maar voor een aantal serieuze probleemgevallen was het nu eindelijk zover. Acht gespecialiseerde restauratoren werkten aan dertien schilderijen en evenzoveel lijsten. Dankzij hun werk kunnen bezoekers straks zien hoe levendig en gedetailleerd deze portretten ooit waren bedoeld, alsof Wybrand de Geest net zijn penseel heeft neergelegd. We belichten een aantal spraakmakende transformaties.

De onbekende dame

Kunstwerken vertellen ieder een eigen verhaal waarom zij er uitzien zoals we ze nu zien. Soms hebben ze eeuwenlang gehangen aan muren van oude states of Leeuwarder stadspaleizen of ze zijn juist herhaaldelijk verplaatst. Gelukkig hebben toenmalige eigenaren hun schilderijen, ondanks de soms belabberde staat, altijd bewaard en uiteindelijk over-

> Ongerestaureerde staat van Wybrand de Geest (ongesigneerd), *Portret van Sophia Anna van Pipenpoy*, ca. 1636-1639, olieverf op doek, 102,2 × 72,3 cm. (Fries Museum | Collectie Koninklijk Fries Genootschap)
< Hetzelfde portret na restauratie. (Foto: Tom Haartsen)

< Ongerestaureerde staat van Wybrand de Geest, *Portret van een vrouw*, gesigneerd en gedateerd 1651, olieverf op paneel, 71,5 x 60 cm. [Fries Museum | Collectie Koninklijk Fries Genootschap]

> *Portret van een vrouw*, gerestaureerd. [Foto: Tom Haartsen]

gedragen aan de zorg van het Fries Genootschap, of later het Fries Museum. Een van de oudste werken door Wybrand de Geest in de collectie van het museum is het portret van een onbekende vrouw. Het schilderij verscheen al in de eerste catalogus van het Museum van het Friesch Genootschap uit 1881. De schenker van het portret, en hiermee een aanknopingspunt voor de identiteit van de afgebeelde vrouw, werd helaas niet vermeld.

Het paneel toont een jonge vrouw, modieus gekleed in een zwarte jurk, witte kanten kraag en manchetten. Haar borst is versierd met een zijden strik en hetzelfde lint draagt ze ook in haar kapsel. Mogelijk hoorde oorspronkelijk haar echtgenoot als pendant bij haar. Gezien haar voorname kleding en kostbare accessoires moet zij uit een vermogende familie afkomstig zijn geweest. Wie zij was, is door opvolgende generaties vergeten. Door vuilophoping en vergeeld vernis ging de vrouw lange tijd schuil achter een bruine waas. Een grondige schoonmaak bracht hier verandering in, waardoor zij jeugd en frisheid heeft teruggekregen. Ze lijkt begin twintig te zijn geweest op het moment van portretteren. Ook haar originele robbelijst uit de zeventiende eeuw is aangepakt: ontbrekende delen zijn gereconstrueerd, het geheel gereinigd en opnieuw geprepareerd. Wat voorheen een grauwe schim was, is weer een zelfbewuste jonge vrouw geworden.

Bewogen geschiedenis

Ook het portret van de jonge Sophia Anna van Pipenpoy heeft veel te lijden gehad. Oorspronkelijk hing het schilderij op Liauckemastate te Sexbierum. Sophia Anna erfde deze state van haar moeder, Jel van Liauckama, eveneens geschilderd door De Geest. In 1824 werd de state afgebroken waarna een aantal doeken, waaronder het portret van Sophia Anna, in veiligheid is gebracht door ze opgerold of opgevouwen in kisten te bewaren. Dit leidde tot vele scheuren, waardoor er ernstig verfverlies is ontstaan. Halverwege de twintigste eeuw kwamen de opgeslagen schilderijen via nazaten in de museumcollectie terecht. Enkele portretten uit deze schenking zijn in de afgelopen jaren al gerestaureerd en dit keer was de jonge Sophia Anna aan de beurt. De talloze lacunes in de verflaag zijn voorzichtig opgevuld en vervolgens is het gelaat van de geportretteerde geretoucheerd. Het resultaat is een herboren schilderij.

Vastnaaien en loshalen

Soms is de vraag niet *hoe* maar *wat* je gaat restaureren. Dat dilemma speelde bij twee imposante groepsportretten van mannelijke leden van de familie Nassau – twee van de meest besproken werken van het gehele restauratieproject. Het ene schilderij toont vier broers, zonen van Jan de Oude van Nassau-Dillenburg (broer van Willem van Oranje), het

andere vier van zijn kleinzonen. De Geest schilderde de doeken rond 1630, waarschijnlijk in opdracht van de Friese stadhouder Ernst Casimir. Ze waren vermoedelijk bedoeld als aankleding van het Stadhoudelijk Hof ter ondersteuning van de militaire en dynastieke status van het Friese hof. De serie was oorspronkelijk groter: het Rijksmuseum in Amsterdam bezit nog een aanvullend groepsportret en er zijn aanwijzingen dat er nog meer onderdelen moeten hebben bestaan. De Geest werkte aan deze reeks met hulp van leerlingen of assistenten.

Beide schilderijen zijn later ingrijpend aangepast: aan de boven- en zijkanten werden doeken aangezet met verzonden architectonische elementen. Een van de centrale restauratievragen was: wanneer zijn deze toevoegingen gedaan? En moeten ze behouden blijven? Verschillende restauratoren hebben zich over deze kwestie gebogen. Ook is de herkomst van de portretten nog eens nagegaan. De oorspronkelijke hangplaats is niet achterhaald maar vermoedelijk zijn de schilderijen in de achttiende eeuw vergroot voor een wandbetimmering in de balzaal van het Stadhoudelijk Hof. Begin negentiende eeuw werd die ruimte gesloopt en het verhaal gaat dat kunstenaar Willem Bartel van der Kooi de werken toen redde. Via Wopke Eekhoff (uitgever, boekhandelaar en archivaris) belandden ze in handen van koning Willem I. Zijn kleinzoon, koning Willem III, schonk ze in 1880 aan het Fries Genootschap, als aanzet voor het Fries Museum dat een jaar later werd geopend. Al die tijd zijn de toegevoegde delen aan de originele compositie blijven zitten. Oorspronkelijk was het plan om deze te behouden, juist omdat ze het verhaal achter de geschiedenis van de schilderijen illustreren. Maar naarmate de restauratie vorderde, begon de mismatch tussen de originele compositie en de latere toevoegingen steeds meer te wringen. Na zorgvuldig overleg is besloten de aangezette doeken alsnog te verwijderen. Hierdoor zijn de oorspronkelijke proporties en spanningen in de compositie hersteld. De schilderijen ogen nu zoals De Geest ze ooit heeft bedoeld – logisch en visueel in balans.

Verdwenen schaap

In 1953 verwierf het Fries Museum een bijzonder kindportret van Wybrand de Geest, geschilderd in 1643. Het was niet alleen een belangrijke aankoop vanwege de datering en de maker maar ook omdat dit het eerste pastorale portret in zowel De Geests oeuvre als de museumcollectie was. Het schilderij toont twee jonge kinderen in een glooiend groen landschap. Op de achtergrond graast vredig een kudde schapen. De kinderen dragen glanzende, los vallende gewaden, bloemen, een strooien hoed en een herdersstaf – kenmerken van het toen populaire pastorale genre dat in het begin van de jaren 1640 geliefd werd voor kindportretten. Door hun plaatsing in een idyllische, zorgeloze natuur lijken de kinderen ver weg van de ziektes en gevaren van hun eigen tijd. Het beeldt de ideale jeugd uit: eenvoudig,

gelukkig en puur. Dit genre sloot goed aan bij de levensstijl van de Friese landadel die hun welvarendheid danken aan hun omvangrijke bezit aan land. Als ze niet in de stad verbleven voor bestuurlijke of sociale verplichtingen, woonden zij op hun states op het platteland. Daar maakt het buitenleven met alle voorrechten en genoegens deel uit van hun adelscultuur.

Aanvankelijk leek het schilderij alleen een lichte opknappbeurt nodig te hebben. Toch bleven enkele vreemde, donkere plekken op het doek vragen oproepen. Uiteindelijk is besloten het werk toch grondig schoon te maken. Tijdens het terugbrengen naar de zogenaamde *stripped state* – waarbij alle latere overschilderingen worden verwijderd – ontdekte de restaurator bij een vinger van het linker kind een vreemd rood vlekje. Na voorzichtig verder werken, kwam een rood lintje tevoorschijn en uiteindelijk zelfs een ruwharig schaap, half afgesneden van het doek.

Gerestaureerde staat maar nog niet ontdaan van later toegevoegde stukken. Wybrand de Geest (ongesigneerd), *Groepsportret van vier kleinzonen van Jan de Oude van Nassau-Dillenburg: Albert van Nassau-Dillenburg, en de broers Johan Ernst, Adolf en Jan de Jongere van Nassau-Siegen*, 1628-1633, olieverf op doek, 234 x 135 cm. [Fries Museum | Collectie Koninklijk Fries Genootschap | Schenking Koning Willem III]. [Foto: René Gerritsen]

Deze ontdekking riep nieuwe vragen op. Was het dier origineel of een latere toevoeging? En wanneer en waarom is het op een gegeven moment verwijderd? Nader onderzoek bracht helderheid. Het schilderij bleek in 1908 geveild onder de titel *Portrait de deux Fillettes du duc de Nassau, enfants d'Orange*, toegeschreven aan een Hollandse meester. In de bijbehorende veilingcatalogus stond een afbeelding waarin het schaap duidelijk zichtbaar is, evenals een hogere bovenrand dan bij de huidige versie. Ergens tussen 1908 en 1953, toen het Fries Museum het werk aankocht, moet het dier zijn weggepoetst. Misschien was de toenmalige eigenaar niet zo gecharmeerd van het schaap? De hereniging van de kinderen met hun schaap is meer dan een visueel detail: het verdiept het pastorale karakter van het portret.

Krassen en gaten

Wybrand de Geest schilderde in zijn carrière talloze portretten van officieren; niet verrassend gezien zijn werkperiode tijdens de Tachtigjarige Oorlog. Een daarvan, mogelijk de beeltenis van Jarich van Hottinga, signeerde De Geest in de nog natte verf en dateerde het op 1643.

Ongerestaureerde staat van Wybrand de Geest, *Kinderen als herders gekleed*, gesigneerd en gedateerd 1643, olieverf op doek, 111,3 × 140,1 cm. (Fries Museum)

Gerestaureerde staat, met schaap. (Foto: Tom Haartsen)

De geportretteerde draagt een borstkuras, een sjerp, een liggende kraag en modieus lang haar. Het schilderij is geschilderd op paneel, zoals gewoonlijk opgebouwd uit drie verticale, aan elkaar verlijmd planken. Zo'n vijftig jaar geleden werd het werk al eens gerestaureerd. Sindsdien zijn de oude *retouches* verkleurd en is de vernis sterk vergeeld. Bovendien zijn de panelen door herhaald verlijmen verschoven, wat tot schade leidde. Nadat de recente restaurator het schilderij terugbracht naar de *stripped state*, kwamen opvallende details aan het licht: krasvormige beschadigingen die doen denken aan de inslag van een degen – mogelijk het gevolg van scherppartijen – en een gat in het midden aan de bovenkant, ooit gebruikt om het werk zonder lijst op te hangen. Dergelijke sporen bleken niet uniek. Een ander portret, dit keer van een onbekende officier, vertoont vergelijkbare degenkrassen én een gat op dezelfde plaats. Vermoedelijk hingen beide schilderijen ooit in dezelfde ruimte, maar het is onduidelijk wanneer dat precies was. Dok staat niet vast of het tweede portret door De Geest is geschilderd. Zeker is wel dat beide werken eind negentiende eeuw aan het Fries Genootschap werden geschonken door de familie van Hobbe Baerdts van Sminia. Hij bezat een verzameling oude portretten, deels afkomstig uit de inventarissen van afgebroken states. Zijn de degenkrassen bij hem thuis ontstaan?

Presenteren zonder restaureren

De onbekende officier, evenals twee andere portretten, zijn tot nu toe buiten het restauratietraject gebleven. Alle drie de panelen zijn in een belabberde toestand. De een toont een vrouw; de verflaag is zwaar beschadigd en de drie paneelplanken zitten los. In de linker bovenhoek – waar de signatuur zou kunnen staan – is de verf zo sterk verpoetst dat niets meer leesbaar is. Is hier een poging tot vervalsing gedaan? Het derde schilderij bestaat enkel nog uit de middelste plank. Signatuur en datering zijn daardoor verloren gegaan. Op de achterzijde is nog een fragment van een naam te lezen: 'Hiske van B'. Waarschijnlijk betreft het Hiske Wiglesdr. van Buygers, die in 1648 trouwde met Minne Frans van Eminga. Zijn portret door Wybrand de Geest is bekend, wat het aannemelijk maakt dat ook Hiske van zijn hand is. Voor de aankomende tentoonstelling is ervoor gekozen om enkel werken te laten behandelen die met zekerheid aan Wybrand de Geest kunnen worden toegeschreven. Toch zullen deze drie beschadigde schilderijen een plek krijgen in de expositie als stille getuigen van hun eigen geschiedenis én als inkijkje in de kunsthistorische keuken. Hoe slecht kan de staat van een schilderij zijn? Wat vertelt die schade ons? En welke dilemma's kun je tegenkomen? Juist in hun kwetsbare conditie tonen deze werken dat ieder schilderij zijn eigen verhalen en vragen heeft en dat je soms een lange adem nodig hebt om tot mogelijke antwoorden te komen. <

Stripped state van Wybrand de Geest, *Portret van een officier, mogelijk Jarich van Hottinga*, gesigneerd en gedateerd 1643, olieverf op paneel, 71 × 58,3 cm. (Fries Museum | Collectie Koninklijk Fries Genootschap). (Foto: Niels den Haan)

Serie Wybrand de Geest

Historisch tijdschrift *Fryslân* belicht in een serie van drie artikelen – dit is de eerste – leven en werk van de in Leeuwarden geboren kunstenaar Wybrand de Geest (1592-1663/65). De Geest wordt beschouwd als de belangrijkste Friese portretschilder van de zeventiende eeuw, 'de Friese Rembrandt'. Aanleiding is de grote expositie *Wybrand de Geest. - Meesterlijke portretten* in het Fries Museum van 6 september tot 1 maart 2026. *Fryslân* maakt de serie in samenwerking met conservator oude kunst van het Fries Museum Marlies Stoter en haar team, samenstellers van de expositie. Marlies is tevens columnist van *Fryslân*. Bij de tentoonstelling verschijnt een gelijknamige publicatie, uitgegeven door WBOOKS.

Anne-Marie Segeren (Born, 1991) is kunsthistoricus en junior-conservator oude kunst bij het Fries Museum en Keramiekmuseum Princessehof.

Rooock en Ydelheyt

Vlak voordat de sloophamer Groot Terhorne in Bitgum in 1879 met de grond gelijk maakt, worden er tekeningen en foto's van de vermoedelijk vijftiende-eeuwse state gemaakt, vooral van de buitenkant en van de statige oprijlaan. Gelukkig verdwijnt niet alles uit het zicht. De koperen windwijzer met het familiewapen en de stenen beelden van twee Griekse filosofen die vanaf 1663 de oprijlaan van het adellijke huis markeerden, komen al kort na de afbraak terecht in het dan nieuwe Fries Museum.

De state Groot Terhorne vlak voor de afbraak, met zicht op de twee beelden bij het hek van de toegangspoort. (collectie Fries Museum)

Marlies Stoter is conservator oude kunst bij het Fries Museum.

Bijna honderd jaar later krijgen Democritus en Heraclitus gezelschap van een groep portretten en een levensgroot schouwstuk met een heroïsche Romeinse voorstelling. Al deze kunstwerken zijn binnen een tijdsbestek van tien jaar besteld door de zeventiende-eeuwse bewoners van de state, Georg Frederik Thoe Schwartzberg en Hohenlansberg (1607-1679) en zijn vrouw Agatha Tjaerda van Starckenborgh (1620-1670). Op het schouwstuk worden de thema's patriotisme en heldenmoed gepresenteerd aan de hand van de geschiedenis van Gaius Mucius Scaevola. Tijdens de belegering van Rome door de Etrusken wordt hij gesnapt in het vijandelijke kamp.

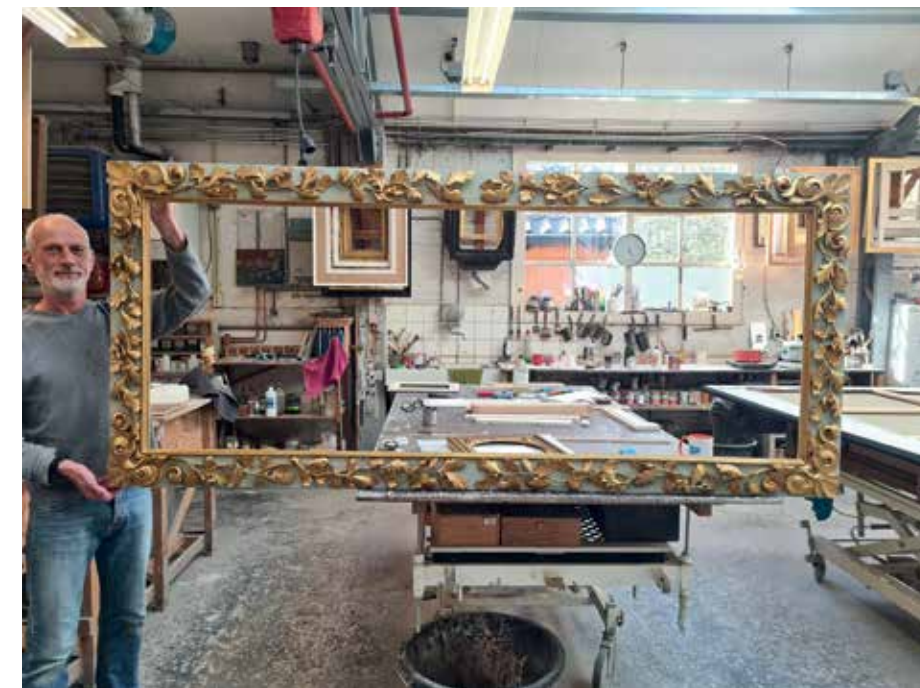
Voor de koning geleid, steekt hij zijn rechterhand in het vuur om zijn moed en vastberadenheid te tonen. Vandaar het spreekwoord: voor iemand zijn hand in het vuur steken.

Voor de geschiedenis van de state en de lotgevallen van het gezin van Georg Frederik en Agatha is het schouwstuk van betekenis. De lijst moet vanwege het subtiele kwabwerk in de hoeken toch echt in de zeventiende eeuw gemaakt zijn. Dat deze aanname klopt, blijkt als de Haarlemse restaurator het oorspronkelijke bladgoud op het lindenhouten snijwerk tevoorschijn haalt en een verfijnd grijsgroen op de ondergrond vindt. Het roept onmiddellijk de vraag op of we daar-

mee een indruk krijgen van de kleur van de betimmering 'in 't sael' van Groot Terhorne. Tegelijkertijd treft de restaurator van het doek in Hilversum de cijfers 1662 haarscherp naast de signering van I.F. de Geest aan.

Nadat Wybrand de Geest portretten van het hele gezin op Groot Terhorne heeft geschilderd, beveelt de beroemde portretschilder namelijk zijn zoon Julius aan voor deze nieuwe opdracht. Dat blijkt uit een brief van augustus 1661 aan jonkvrouw Agatha, waar hij gelijk maar de twee ontwerpen van zijn zoon bijsluit: 'Het een, daer Mutius Scevola sijn vuist brandt omdat hij gevaald hadden in 't treffen van den Coning Persenna sijnnen Cancelaer hadde geveld. Het ander is een poëtisse speculatie daer Mars, en Venus sitten te liefkosen wijlt haeren mankebil Vulcanus bezig is met het smeden van wapenen van Achilles; beijde met vuur vermengt om dat het voor een vuirige plaats komt (te) staan, waer op haer Hoog Edeles oog sal staen hebben ik te verwachten'. In een gezin waar zowel de vader als zijn twee zoons een militaire loopbanen in het Staatse leger hebben, lijkt de keuze voor een voorbeeldige, voortaan linkshandige Mucius boven de haard vanzelfsprekend. Een jaar later hangt het resultaat op Groot Terhorne.

Romantisch of 'poëtisse' verloopt het leven van de twee broers zeker niet. Johan Georg (1637-1674) en Georg Wolfgang (1638-1674) komen niet aan trouwen toe en sterven vlak na elkaar in augustus 1674 aan de wonden opgelopen in de Slag van Seneffe. Hun moeder Agatha maakt dit niet meer mee, maar hun vader en zusje Isabella wel. Uiteindelijk wordt zij, en niet een van de jongens, de erfgename van het onder schulden beladen Groot Terhorne. De filosofen blijven op hun post. Wie erlangs rijdt, zal gehuiverd hebben bij de tekst onder Heraclitus:

De lijst moet vanwege het subtiele kwabwerk in de hoeken in de zeventiende eeuw gemaakt zijn, zo blijkt als de Haarlemse restaurator het oorspronkelijke bladgoud op het lindenhouten snijwerk tevoorschijn haalt en een verfijnd grijsgroen op de ondergrond vindt. Op de foto houdt vergulder Lex Wolff de lijst vast.

*Al waer de mensch om strijt
is roock en ydelheyt.
dit is't, daar heraclyt
soo jammerlijck om schreijt*

Julius de Geest, *Schouwstuk met voorstelling van Mucius Scaevola*, gesigneerd en gedateerd 1662, olieverf op doek, h. 74,5 x b. 195,4 cm. (Fries Museum, Leeuwarden - Collectie Koninklijk Fries Genootschap). Gerestaureerd met steun van de Wassenbergh-Clarijs-Fontein Stichting 2025

De expositie 75 jaar Philips Drachten – Mens, Machine en Maatschappij belicht de maatschappelijke impact van de scheerapparaatproductie. Het zijn de oud-medewerkers die het verhaal vertellen.

Op een rotonde aan de Zuiderdwarvaart, aan de oostkant van het centrum, staat een nostalgisch bouwwerkje: een houten bruggetje, dat ooit de oevers met elkaar verbond. Na de komst van Philips in de vroege jaren vijftig werd het veendorp Drachten een modern industrieel centrum en zou het bruggetje razendsnel overbodig worden. De vestiging van Philips ging natuurlijk niet zomaar. De eerste scheerapparaten werden gemaakt in het houten gebouw van de VVV, waar destijds ongeveer dertig mensen werkten. Startdatum: 13 november 1950. De gemeente Smallingerland liet meteen vier productiehallen aan de Oliemolenstraat bouwen, waar al gauw duizenden mensen een baan vonden. In 1962 kwam er zelfs een airstrip, om het contact met Eindhoven te intensiveren.

Eenkopseitje

De productie begon met het zogeheten eenkopseitje. In 1966 wordt het scheerapparaat met drie scheerhoofden op de markt gebracht. Vanaf de jaren tachtig wordt Philips Drachten een belangrijke speler op het gebied van innovatieve lichaamsverzorging – denk aan trimmers, elektrische tandenborstels en de Ladyshave. In 1995 rolt de 300-miljoenste Philipshave van de band, in 2021 wordt het 100 miljoenste OneBlade mesje geproduceerd. Vandaag de dag werken er meer dan 1500 mensen aan de Oliemolenstraat. De vestiging produceert daarnaast onder andere stofzuigers, Wake-up lights en Airfryers. 75 jaar Philips Drachten heeft grofweg twee verhaallijnen. Belicht het helikopterperspectief de feiten en de techniek, het perspectief van de oud-medewerkers gaat over

het leven ter plekke. Dat is natuurlijk veel leuker. De tentoonstelling opent met een wand vol Philipsproducten, ingebracht door voormalige werknemers, hun kinderen of gebruikers en voorzien van een persoonlijke boodschap. Uiteraard mag een gouden horloge niet ontbreken, net als een gaaf exemplaar van het eenkopseitje. Dat Philips in het hart zit, blijkt wel uit een mededeling als ‘Trots om elke dag te werken aan deze nieuwste innovatie!!’ of enkele ontroerende woorden bij een tentoongestelde Philishave SC 7749 uit de jaren vijftig: ‘In oantinken oan myn heit. Syn hierkes sitte der noch yn. Hy mocht mar 46 jier wurde’. De wand loopt uit in een schrijfwand vol verhalen en herinneringen met opmerkelijke feiten. Zo werkte Marijke Hamstra 50 jaar bij Philips en schrijft oud-werknemer Wim Koopmans: ‘Judoles en tafeltennis in Philips kantine, 1964’.

Toekomst

Philips haalde Drachten en omstreken letterlijk en figuurlijk uit het slijk, getuige de videoverhalen van oud-medewerkers in de belendende zaal. De Fryske Wâlden kennen een lange geschiedenis van armoede en werkloosheid, die met de landbouwmechanisatie een nieuwe fase leek in te gaan. Een plaats aan de productielijn van scheerapparaten bood veel jongeren uit boerengezinnen een toekomst. Andersom gold de nood natuurlijk ook: omdat het tekort aan personeel in de fabriek nijpend was, reden er de eerste jaren elke ochtend bussen naar plaatsen als Dokkum en Oosterwolde om het personeel op te halen. Halverwege de jaren vijftig werd rond de fabriek de nieuwbouwwijk De Swetten gebouwd. Het was het resultaat van een samenwerkingsverband tussen woningcorporaties en Philips. Het nog altijd modern ogende Thalenpark was bedoeld als groene long die onderweg naar huis of naar de productieafdeling afleiding gaf. Kale en welvarende feiten, maar oud-medewerker Anno Rekers memoreert dat veel werknemers alleen klompen hadden, die waarschijnlijk alleen uit werden gedaan als het huis werd betreden. De moderniteit op klompen betreden, dat is toch een fascinerend contrast.

Vrouwen

De Molukse zussen Sil en Marthina Sasabone traden in de voetsporen van hun vader, wat veel gebeurde. Een baan in de productiehhal gaf vrouwen dus een kans. Er was zelfs een afdeling voor gehuwde dames die elkaars ochtend- en middagdiensten afwisselden. Toch staat deze sprong voorwaarts niet meteen gelijk aan volwaardige emancipatie. Vrouwen waren nodig omdat ze vanwege hun kleinere handen beter waren in het priegelige soldeerwerk – mannen met een arbeidsverleden in de agrarische sector konden met hun dikke vingers het fijne werk niet altijd aan. Marthina Sasabone zou trouwens ook 50 jaar bij Philips werken.

Tweetalig

De inrichting van de expositie is net zo rijk als sober. Twee koffers met oudere modellen scheerapparaten voorkomen een overschot aan prullaria. Die opzet werkt, want hierdoor krijgen de persoonlijk ingebrachte spullen hun verdiende aandacht. Rijk zijn natuurlijk de verhalen over Philips als werkgever waar je iets kon bereiken én als weldoener voor de regio. Sport- en toneelverenigingen werden opgericht, personeelsverenigingen bloeiden en ook de bouw van cultuurcentrum De Lawei werd mede gefinancierd door het moederbedrijf. Dat een groot deel van de tentoonstelling tweetalig is, kun je lezen als een hommage aan de eerste generatie arbeiders. Roel Buis, directeur van 1992 tot 1999, leerde zelfs Fries, opdat hij zo bij elke consternatie zijn personeel optimaal kon benaderen. Het geeft aan hoe diep Philips is verankerd in Drachten en wijde omgeving. Hopelijk geeft het stutwerk genoeg houvast voor de toekomst.

Drachten: 75 jaar Philips Drachten – Mens, Machine en Maatschappij
Museum Dr888, t/m 22 september 2022
www.museumdrachten.nl

Foto's: Jaap Krol

Over de auteur
Jaap Krol (Beetsterzwaag, 1970) schrijft columns en recensies voor het *Friesch Dagblad*, straatmagazine *De Riepe* en voor het literaire weblog *Tzum*. Hij schrijft ook boeken en verzorgt lessen voor de Schrijversvakschool Groningen en Leeuwarden.

Oorlogsroman op glibberig paadje

Dienstplichtig Indiëganger Riemer Riemersma (1925-1980) publiceerde in 1966 de Friestalige oorlogsroman *Hwat west hat*. In de pers werd het boek destijds lauwtjes afgedaan als een ‘slop forhael oer de politionele aksjes’. Geen literair meesterwerk wellicht, maar met de wijsheid van nu is het wel degelijk een belangrijk historisch document. Riemersma was mogelijk de eerste Indiëganger die zijn daar opgelopen trauma’s van zich afschreef en publiceerde met kritische zelfreflectie. Hiermee doorbrak hij de toen heersende traditie van wegstijgen. Historicus en pedagoog Henk Logtenberg, neef van Riemersma, neemt daarom zowel de roman als Riemersma’s leven opnieuw onder de loep.

Het was veertig jaar nadat Riemer Riemersma’s oorlogsroman *Hwat west hat* verscheen, toen minister van Buitenlandse Zaken Ben Bot – zelf een ‘Indische jongen’ – in 2005 uitsprak dat Nederland door de grootschalige inzet van militaire middelen in Indonesië ‘aan de verkeerde kant van de geschiedenis had gestaan’. Riemersma had met zijn boek eigenlijk al hetzelfde gedaan. Door de ogen van soldaat Jânsma – het alter ego van de auteur – krijgt de lezer een inkijkje in de persoonlijke ervaringen van een dienstplichtig militair tijdens de Indonesische Onafhankelijksoorlog in de periode 1947-1950. Jânsma reflecteert in *Hwat west hat* op het politiek-militair handelen van de Nederlandse gezaghebbers, bevelhebbers en militairen in Indonesië, waardoor hij in conflict komt met zijn omgeving en zijn eigen persoonlijkheid. De ontvangst van de roman in de pers was destijds even lauw als hard: ‘*Hwat west hat*. *Slop forhael oer de politionele aksjes*’ (1966), ‘*Hwat west hat*’ is net de *greate oorlachsroman*’ (1967).

Riemer Riemersma (1925-1980).
[collectie Tresoar]

Riemer Riemersma werd in 1925 geboren in Westergeast en groeide op in Sweagerfean (nu onderdeel van Kollumer-sweach). Het leven in het dorp was volgens hem ‘vrij simpel, evenals het denken’: ‘*Alles stond vast, rotsvast en iedereen had er zijn vaste plaats. Van de 100 mensen waren er 65 gereformeerd, 33 hervormd en 2 waren van die onbestemde wezens die er in feite niet bij hoorden. Wij gereformeerden waren het sterkst, hadden de grootste school en stonden dientengevolge (volgens ons) het hoogst genoteerd*’.

De beschermde opvoeding van Riemer in een gereformeerd lerarengezin is gebaseerd op de normen en waarden, inclusief het morele gezag van de opvoeders, van de cultuur binnen de Gereformeerde Kerken en de Anti-Revolutionaire Partij (ARP). Zijn heit, Hinne R. Riemersma, is hoofd van de Christelijk Nationale School in Sweagerfean en secretaris van de AR-kiesvereniging; trouw lezer van het *Friesch Dagblad*, met het driesnoer God-Nederland-Oranje als ankerpunt bij het dagelijks handelen. In het boek laat hij soldaat Jânsma AR-voorman en premier Hendrik Colijn bestempen als ‘*ien fan de greateste steatslju*’. *Hie syn heit net altyd syn farkiezingsbyldnis foar it rût, foar de oarloch?*

In de crisisjaren gaat Riemer naar de lagere school van zijn vader, bij wie hij in de klas zit. Op een klassenfoto die bewaard bleef, slaat heit liefdevol zijn handen om Riemer heen. Op de lagere school openbaart zich Riemers liefde voor de taal door het schrijven van opstellen en kleine verhaaltjes. In latere reflecties kijkt hij terug op het gebruik van het Fries in zijn jeugd: ‘Voor het Fries hadden wij een diepe minachting. Immers tegen de meester, dominee en dokter sprak je Nederlands, en daarmee was het Fries al gedegradeerd. Ook werd het gebruik van het Fries op school ten strengste afgekeurd.’ Uit een later geschreven kort verhaal van hem, getiteld *De diktator op fakânsje* blijkt dat hij gedurende zijn puberteit zijn vader als een stevige autoriteit beschouwt.

Tweede Wereldoorlog

Als Riemer naar de mulo gaat, is de Tweede Wereldoorlog al uitgebroken. Hij doet samen met zijn kameraden veel aan muziek en bespeelt diverse muziekinstrumenten, zoals viool, dwarsfluit, piano en orgel, zonder veel noten te kunnen lezen. In 1944 gaat hij naar kweekschool ‘De Claercamp’ in Dokkum. Heit Riemersma zit al volop in het verzet – werk dat op latere leeftijd zijn tol eist, leidende tot zijn vaders vervroegde pensioen – als in 1944 in het schoolhuis Duitsers ingekwartierd worden. Als zijn vader in januari 1945 in de gevangenis zit, hebben twee Duitsers bezit genomen van de ijzige voorkamer. Samen met zijn oudere zus smeekt Riemer zijn moeder of deze mannen toch ook warm eten kunnen krijgen in de verwarmde keuken. Zijn moeder gaat pas overstag als broer en zus zich hardop afvragen wat de betekenis van de gelijkenis van de barmhartige Samaritaan is, die ze uit de Bijbel aan tafel lezen, als ze hier zelf niet naar handelen? Riemer moet onderduiken vanwege de dreiging

Riemer tussen de handen van heit op de klassenfoto. [privé-archief]

van arrestatie tot dienstplicht onder de door de bezetter ingestelde Nederlandse Arbeidsdienst (NAD). Na drieënhalfjaar stopt Riemer zijn studie aan de kweekschool. Hij heeft na de bevrijding zijn zinnen gezet op een studie muziek aan het conservatorium, maar heit is hier erg op tegen. Daar is geen brood mee te verdienen en bovendien moet het land weer opgebouwd worden. Riemersma senior zou in een reflectieartikel na de oorlog schrijven:

Riemer heeft na de bevrijding zijn zinnen gezet op een studie muziek aan het conservatorium

‘*Want als je eindelijk bevrijd bent, wil je ook vooral weer meedoen. De handen uit de mouwen steken, meewerken aan de opbouw van je land en als je nog jong genoeg bent, vechten, een uniform aantrekken en de Moffen en Jappen achterna.*’ Als Riemer in 1947 als dienstplichtig soldaat wordt opgeroepen voor Indië, vertrekt hij, nog altijd kwaad vanwege het conservatoriumveto van zijn vader. Na enkele maanden training vertrekt hij met de trein vanuit Steenwijk naar Rotterdam voor inscheping op het troepenschip ‘De Sloterdijk’. Op 20 juni 1947 vertrekt het schip dat op 16 juli 1947 aanmeert in Tandjong Priok, Indonesië.

Briefschrijver

Halsstarrig houdt Riemer in Indonesië vol weinig brieven naar huis te sturen, al geeft de roman soms de indruk dat hij een regelmatige briefschrijver is naar het thuisfront. De teleurstelling over het verbod van heit naar het conservatorium te gaan zit zo diep dat hij zelfs weigert na afloop van

zijn dienstdag terug naar huis te gaan. Hij blijft liever in Indonesië of emigreert bij voorkeur naar Canada of Australië. Een dienstmaat sleurt hem ten slotte aan zijn uniform naar de boot en brengt hem persoonlijk thuis. Eenmaal thuis, slaat de onrust toe. Vaak verlaat hij 's avonds laat het dorp met de taxi om in Leeuwarden te feesten met vrienden en lotgenoten. Na verloop van tijd krijgt hij nachtmerries, angstaanvallen en huilbuien. Heit neemt ten einde raad contact op met het ministerie van Defensie over zijn psychisch zieke zoon. Hij geeft aan dat hij een 'gezonde zoon' heeft gezonden om naar Indonesië te gaan, maar een 'getraumatiseerde zieke zoon' terugkreeg. Defensie neemt verantwoordelijkheid. Riemer krijgt een medische behandeling en het advies om zijn ervaringen in Indonesië 'van zich af te schrijven'.

Riemer zoekt zijn weg om te resocialiseren in het maatschappelijk leven. Dit gaat gepaard met veel betrekkingen en verhuizingen. Als hij zijn vrouw leert kennen, komt er stabiliteit in zijn leven en gaat hij aan het werk als ambtenaar op de gemeentesecretarie in Drachten. In 1962 wordt hij leraar Engels aan een school voor voortgezet onderwijs in Dokkum. Met humor weet hij zijn leerlingen aan zich te binden en geeft hij vol overgave les. In een dichtelijke toespraak bij zijn 12,5-jarig ambtsjubileum staat: 'De lessen

Een jonge Riemer, samen met zijn jongste zus. [privé-archief]

Engels geeft hij hier, dat doet hij met gemak, en bovendien met veel plezier, z'n hobby is z'n vak.'

Onderwijl is hij gestart met het van zich afschrijven van zijn oorlogservaringen in Indonesië. In 1966 wordt zijn roman *Hwat west hat* door uitgeverij Laverman in Drachten uitgebracht. De afwijzing in de schrijvende pers valt hem zwaar. Hij blijft wel korte verhalen en gedichten schrijven in zowel het Nederlands als het Fries, waarvan een aantal is gepubliceerd in Friese dagbladen en tijdschriften, al blijft een deel van zijn werk onder de radar. In diverse korte verhalen valt zijn scherpe waarneming op, evenals de liefde voor de Friese taal. In zijn vrije tijd gaat hij soms nog wel eens vol op het orgel (of piano), waarbij hij niet schroomt om uit volle borst mee te zingen.

Na een kortstondige ziekte overlijdt Riemer Riemersma in 1980 in zijn woonplaats Dokkum, 54 jaar oud.

Psychologisch perspectief

Vanuit psychologisch perspectief – en beperkt tot de auteur Riemer Riemersma en zijn publicatie van *Hwat west hat* – kun je stellen dat na zijn terugkomst uit Indonesië zich emotionele stoornissen bij hem openbaren. Dergelijke stoornissen kunnen ontstaan door persoonlijke karakterstructuur, latente stoornissen en trauma's. Riemersma is zwaar teleurgesteld, verdrietig en boos als zijn vader hem verbiedt naar het conservatorium te gaan, een latente boosheid die hij bijna drie jaar met zich meedraagt in Indonesië. Daar kent hij veel moeilijke momenten: lange en gevaarlijke patrouilles, nachtelijk mitrailleurvuur, onheilspellende dierengeluiden die weergalmen in de voor hem onbekende tropen, ze maken hem soms angstig. Deze angst kan hij verdringen door met zijn maten te blijven discussiëren over politiek, een biertje te drinken en een spelletje pingpong te spelen. De frustratie over de Nederlandse opstelling in Indonesië (Nederland kwam niet om te bevrijden, maar om te onderdrukken vanwege geld en macht) slaat om in boosheid naar zijn omgeving en langzamerhand ook naar zichzelf.

Als Riemer zijn vrouw leert kennen, komt er stabiliteit in zijn leven

Onder emotionele stoornissen liggen (vaak) autoriteitsconflicten. Drie conflicten springen er bij Riemer Riemersma uit. Ten eerste met zijn vader over zijn verlangen om naar het conservatorium te gaan. Ten tweede met de overheid over zijn gang naar Indonesië, waar hij meende te gaan als bevrijder maar onderdrukker werd. Hij kwam voor herstel van orde en gezag, maar belandde in een onafhankelijkheidsoorlog. Nederland bleek in Indonesië te zijn om zowel materiële (olievelden, plantagevelden en fabrieken) als immateriële

belangen (hervestiging van het Nederlandse bestuur en de rechtshandhaving) veilig te blijven stellen. Ten derde kreeg hij last van een ethisch conflict in het spanningsveld tussen ethiek en militaire noodzaak. Daar waar onrecht recht wordt en misdrijven als martelingen en mishandelingen werden gedoogd vanwege militaire belangen. Deze vorm van 'gewilde structuurcriminaliteit' greep hem aan. Als soldaat Jânsma beschrijft hij in *Hwat west hat* de hardhandige ondervraging van een Javaanse boer door een Medanonese militaire gids: '...forheach seach Jânsma hoe't in wetterstriel út syn boksen kaem en oer de brune fuotten streamde. In minsk dy't yn dierlike binaudens pisse.' Het doet Jânsma denken aan Duitse ondervragingstechnieken van enkele jaren daarvoor, en hij protesteert, maar de luitenant vloekt hem weg. Terug in het kamp spreekt de adjudant Jânsma voor het hele peloton aan en geeft klip en klaar aan dat hij zich hier niet mee te bemoeien heeft. Als ze zo inlichtingen uit deze man krijgen waardoor andere levens gespaard blijven, is dit geoorloofd. Het hele peloton knikt instemmend, maar Jânsma ziet het laatste laagje van de beschaving verdwijnen. De mens als macht en de mens als slaaf, de mens van het genot en de mens in angst. Hier is de mens een dier. Hij begint zich af te vragen of ze werkelijk beter waren dan wat de Duitsers hadden gedaan. 'Hij kon toch niet zeggen "Wir haben es nicht gewußt?" Wie zijn de Duitsers? Dat zijn we zelf!'

De lange tijd van spanning, uitputting, angst, afschuw, verdriet, verveling, eenzaamheid en verontwaardiging in Indonesië sluipt diep bij hem naar binnen. Terug in Nederland slaat de teleurstelling, verbittering, woede en wanhoop toe. Eerst weet hij zijn emoties nog te verdringen met de feesten in Leeuwarden, maar de nachten worden uiteindelijk een hel. In het schrijfproces van de roman *Hwat west hat* ordent hij nogmaals zijn gedachten en met de pen vertrouwt hij zijn gevoelens toe aan het papier. Gevoelsmens Riemersma gebruikt de taal om zijn gevoelsleven vorm en inhoud te geven. In *Hwat west hat* verweeft en herbeleefd hij zijn jeugdherinneringen in Sweagerfean met zijn ervaringen in Indonesië.

Boodschap

Riemer Riemersma wist dat hij met het schrijven van *Hwat west hat* aan een 'glibberig paadje' begon. Was het niet vanwege de thematiek, dan wel vanwege de kans dat hij verward zou worden met die andere – op dat moment in Friesgereformeerde kring zeer controversiële – Riemersma, schrijver Trinus Riemersma (lees hierover *Fryslân* 6-2024, artikel *Taart faar it Friesch Dagblad* van Doeke Sijens). In 1966 heeft Riemer Riemersma met *Hwat west hat* het stilzwijgen over wat er gebeurd is in Indonesië willen doorbreken. In een interview in 1969 geeft hij aan dat het hem bevreemdde dat een volk dat net vijf jaar door de Duitsers onderdrukt was, er nu zelf op uit ging om te onderdrukken. Hij onderstreept dat we allemaal wel wisten, of konden weten, wat er daar gebeurde. In zijn boek noemde hij enkele feiten, maar niet alles wat hij wist heeft hij opgeschreven: 'Anders zou de schok te groot zijn geweest'. In *Hwat west hat* gaf hij de feiten verzachtend weer en achteraf had Riemersma daar spijt van. Zijn boodschap was dat het hele Nederlandse volk een les moest leren uit het politiek-militaire optreden van Nederland in Indonesië.

Excuses

In 2022 sprak minister-president Mark Rutte, na het uitgebreide onderzoek 'Onafhankelijkheid, dekolonisatie, geweld en oorlog in Indonesië 1945-1950', namens de Nederlandse regering excuses uit 'voor het stelselmatig en wijdverbreide extreme geweld van Nederlandse zijde in die jaren en het consequent weggijken door vorige kabinetten'. In dat onderzoeksrapport staat dat er 'tot 1969 vrijwel geen literair werk over de bedenkelijke rol van Nederland in de Indonesische Onafhankelijkheidsoorlog is geschreven'. Hiermee is de in 1966 gepubliceerde, Friestalige roman van Riemer Riemersma over het hoofd gezien. *Hwat west hat* doorbrak wel degelijk de traditie van weggijken bij het nemen van de verkeerde afslag in de Nederlandse koloniale geschiedenis. <

< Vertrek voor militaire dienst vanaf station Steenwijk. [privé-archief]

> Inschepen voor vertrek naar Indië in de haven van Rotterdam. [privé-archief]

Henk Logtenberg MEd (Apeldoorn, 1958) is opleider in het hoger beroepsonderwijs. Hij studeerde geschiedenis en pedagogiek. Logtenberg – passief Friestalig – is een neef van Riemer Riemersma.

> Verder lezen

- **Oostindie, G. e.a.**, *Over de grens. Nederlands extreem geweld in de Indonesische Onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949*, Amsterdam University Press, 2022.
- **Riemersma, R.**, *'Hwat west hat'*, Laverman N.V., Dachten, 1965.
- **Scagliola, S.I.**, *Last van de oorlog*, Balans, Amsterdam, 2002.

Vergeeten slachtoffers van een koloniale oorlog

Indië-weigeraars, de 3000 jonge Nederlandse dienstplichtigen die tussen 1945 en 1949 weigerden naar Nederlands-Indië te gaan of deserteerden, werden destijds voor deze 'misdad' opgesloten voor de duur van hun dienstdtijd of langer. Anno 2025 kijkt de maatschappij anders aan tegen de onafhankelijkheidsstrijd van Indonesië. En daarmee ook naar de manier waarop de dienstweigeraars van toen zich opstelden en hoe ze werden behandeld. De roep om eerherstel van deze vergeeten slachtoffers van een koloniale oorlog wordt steeds luider, maar rehabilitatie bleef tot nu toe uit.

Mr. Joost van Bodegom (1936), oud-burgemeester van Opsterland en nog altijd wonend in Beetsterzwaag, zet zich al jaren in voor rehabilitatie van deze vergeeten slachtoffers van een koloniale oorlog. Hij werkt samen met de Amsterdamse advocaat mr. Jurjen Pen, die op zijn beurt weer samenwerkt met onder ander zijn confrater en emeritus hoogleraar Strafrecht Theo de Roos. De inspiratie van Joost van Bodegom voor zijn inzet komt voort uit zijn eigen Indische jaren en het onrecht dat hij destijds zag en dat ook hemzelf als kind overkwam. Zijn vader was Arie Hendrik van Bodegom. Na zijn huwelijk in 1934 met Lien Zondervan in Zeist was hij als houtvester in dienst getreden van 'Het Boschwezen' in Indië. Hij belandde op Sumatra. Hij mocht met verlof naar Nederland en keerde er daarna met zijn

vrouw terug. Daar, in Pematang Siantar, is hun zoon Joost in 1936 geboren.

Net toen hij in mei 1940 met zijn gezin met verlof mocht naar Nederland, vond daar de Duitse inval plaats. Hun schip kwam tot aan het Suezkanaal en moest toen naar Indië terugkeren. Tijdens de mobilisatie van het Nederlandse leger daar was Arie van Bodegom soldaat geworden bij de Landstorm. Na de Japanse inval en de capitulatie van het Nederlandse leger werd hij krijgsgevangen gemaakt en geïnterneerd. In januari 1943 werd hij vanuit het kamp in Indië door de Japanners naar Singapore gebracht en vervolgens naar de Birmapoorweg in Thailand. Die spoorlijn werd berucht vanwege de hardheid van de Japanse opzichers. Ondertussen zat de kleine Joost met zijn moeder, broer Wim en zusje Mieke in jappenkampen: eerst op Oost-Java,

daarna op het midden van het eiland. Spelen was voor Joost de hele kamptijd erg belangrijk. Hij knikkerde, speelde met kleine stukjes hout die bootjes waren en probeerde met elastiekjes op libellen te schieten. Vanaf midden 1944 was er in die kampen voortdurend honger, er was veel te weinig te eten. De laatste acht maanden was hij kampomroeper en kon in de keuken komen, waar hij graag de restjes opat. Hij was toen acht jaar. Jongens van tien en ouder werden in aparte jongenskampen geplaatst.

Capitulatie

De verlossing kwam in september 1945, na de Japanse capitulatie. Moeder Lien en de drie kinderen verkeerden eerst nog in tergende onzekerheid over het lot van hun man en vader. Hij bleek de verschrikkingen te hebben overleefd, maar het weerzien zou pas volgen op 31 januari 1946 op Ceylon. Zijn vrouw was met de kinderen geïnterneerd in een kamp bij Ambarawa bij Semarang op Java. De toestand was nog geruime tijd onveilig omdat de Indonesische opstand al in volle gang was. Tot november waren ze in dat kamp, daarna konden ze per boot naar Ceylon. Daar kwamen ze met veel andere repatriërende Nederlanders in kampen terecht. Het duurde nog maanden voor ze verder konden. In mei 1946 arriveerden ze eindelijk in Huis ter Heide bij Zeist, bij de ouders van moeder Lien.

Joost van Bodegom studeerde in 1964 af in de rechten aan de Rijksuniversiteit Groningen. In september van dat jaar ging hij werken op de provinciale griffie van Groningen. Vijf jaar later werd hij burgemeester van de Drentse gemeente Peize, in 1976 volgde zijn benoeming tot burgemeester van Opsterland. Dat zou hij tot aan zijn vervroegde pensionering in juli 1997 blijven. Van 1990 tot 2010 was hij lid, en vanaf 1998 ook voorzitter, van de Raadskamer Wetten Buitengewoon Pensioen in Heerlen en later in Leiden. Deze Kamer houdt zich bezig met de beoordeling van aanvragen en toekenning van verzetspensioenen. Van 2005 tot 2010 was hij voorzitter van de Stichting Herdenking 15 augustus

1945 in Den Haag en zes jaar lid van het Nationaal Comité 4 en 5 mei in Amsterdam. Hij is gastspreker op scholen om jongere generaties zich te laten realiseren hoe fijn het is om te leven zonder oorlog en zonder gescheiden te worden van je familieleden.

Indische herinneringen

Hoe die Indische herinneringen en de consequenties daarvan uiteindelijk hebben doorgewerkt in zijn geest, legde Van Bodegom uit in zijn 'Preek van de Leek' in de kerk in Kortezwaag op 22 maart 2015. Het begon toen hij in 1988 het eerste exemplaar overhandigd kreeg van het boek over de P.W. Janssen's Friesche Stichting van Ria Efdé. Petrus Wilhelm Janssen was rijk geworden als een van de oprichters van de Delimaatschappij, tabaksproducent op Sumatra. Hij besloot uit zijn fortuin gemeenschapsprojecten in Nederland te steunen. Eind negentiende eeuw ging hij land aankopen en liet hij boerderijtjes bouwen voor werkloos geworden veenarbeiders. Zulke 'P.W. Janssen-pleatskes' staan ook in de voormalige grote Opsterlandse veenderij. In de jaren na 1988 kreeg Joost van Bodegom een aantal indringende publicaties over de Nederlandse koloniale tijd in handen. Rudy Kousbroeks *Het Oostindisch kampsyndroom* (1992) en Jan Bremans *Koelies, planters en koloniale politiek* (1987). Hij had uiteraard wel een idee dat die tijd voor de Indonesische bevolking niet zo fijn was geweest, maar in die publicaties las hij dat het gewoon heel erg was. En de Nederlandse overheid was op de hoogte, maar deed niets ertegen. Minister van Koloniën Alexander Idenburg kreeg in 1903 het explosieve rapport van de Bataviaanse officier van justitie Johannes Rhemrev op zijn bureau. Hij schreef op het omslag 'Een geschiedenis van groot onrecht en lijden' en liet het opbergen zonder er iets mee te doen. Hij deed ook niets toen hij in 1911 voor vier jaar gouverneur-generaal van Indië werd. De Nederlandse overheid werd zelfs in de jaren twintig en dertig aan het jasje getrokken door de Amerikanen en de Volkenbond, maar er gebeurde niets.

Jan Meester (met viool, staand 2e van rechts) maakt in Veenhuizen deel uit van de muziek- en cabaretgroep van gedetineerde Indië-weigeraars in Bankenbosch. [collectie Alie Rouwé-Meester]

Indië-weigeraar Jan Meester uit Nij Beets. Zijn straf diende hij uit in Veenhuizen, waar deze foto is gemaakt. [Collectie Alie Rouwé-Meester]

Indische opstand

Dat Nederland van de geschiedenis weinig had geleerd, bleek direct na de bevrijding bij de Indische opstand. Nederland zond een troepenmacht die midden 1947 bijna 200.000 man omvatte. Inmiddels is duidelijk geworden dat het geweld van Nederlandse zijde extreem was en zeker honderdduizend Indonesische burgers het leven kostte, evenals tienduizenden republikeinse (Indonesische) soldaten en 5600 Nederlandse militairen. Ook de andere kant kon er wat van: Indische Nederlanders, andere Nederlandse burgers en Indisch-Chinezen waren slachtoffer van geweldsuitbarstingen. Nederland heeft uiteindelijk, gedwongen onder druk van de Verenigde Naties en de VS, op 27 december 1949 de onafhankelijkheid van Indonesië erkend.

De Indië-oorlog was direct al een ontstoken zweer in Nederland en is dat in de collectieve herinnering altijd gebleven, zeker ook in Fryslân. In Leeuwarden speelde zich, terwijl de oorlog nog liep, al een affaire af rond Rotterdammer Piet van Staveren. Hij was instrumentmaker en werd opgeroepen voor Indië. Als overtuigd communist vond hij dat de Indonesiërs gelijk hadden. Bij de eerste politiole actie in juli 1947 liep hij over en werd soldaat

in het rebellenleger. Hij veranderde zijn naam in Pitojo Koesoemo Widjojo, en deed op radio-uitzendingen een beroep op Nederlandse soldaten om hun wapens neer te leggen. Hij werd op 28 september 1949 gearresteerd door de regering Mohammad Hatta omdat hij een communist was. Vervolgens leverde die hem uit aan Nederland, dat hem tot zeven jaar gevangenisstraf veroordeelde. Die zat hij voor een deel uit in de Strafgedangenis in Leeuwarden. Daar werd in die tijd Piet Halma, politieagent bij de gemeente Leeuwarden, bij commissaris Anno Houwing geroepen. Houwing had van de Binnenlandse Veiligheidsdienst vernomen dat partijgenoten van Piet van Staveren van plan waren hem met een overval te bevrijden. Zoon Aede Jan Halma: 'Agent Halma vestigde zich in burger boven de hoofdingang en beschikte over een mitrailleur. Hij kreeg een rechtstreekse telefoonlijn met Houwing met de opdracht zich te melden zodra er sprake was van enige onrust.' Piet Halma moest zich de hele week melden. De eerste avonden gebeurde er niets. Op het einde van de week, zo vertelt zijn zoon, viel plotseling het licht uit. Hij belde natuurlijk prompt de commissaris maar het bleef rustig. Na enige tijd belde de commissaris terug en zei dat er sprake was van

stroomuitval. Er gebeurde verder ook niks meer. Maar het was wel spannend.

De Nederlandse krijgsmacht kende een speciaal Fries vrijwilligersbataljon dat in Indië meevocht. Het werd opgericht op 16 september 1945 in Fochteloo en stond onder leiding van luitenant-kolonel Epke Wiersma. Het bataljon vertrok op 25 november 1945. Een sterk argument om te gaan was het motief om Indië 'te bevrijden' van de Japanners, maar dat bleek eenmaal daar aangekomen niet meer nodig. De militaire acties om Indië vervolgens weer onder Nederlands gezag proberen te brengen, werden aangeduid als 'politiole acties', bedoeld om deze tegenover het buitenland voor te kunnen stellen als een binnenlandse aangelegenheid. Voor het Friese bataljon begonnen die in maart 1946 op Java, in juli 1948 keerde het bataljon terug en werd daarna ontbonden.

Discussies

Veel leden van dat Friese bataljon roerden zich later nogal eens in discussies en sommigen gingen nog verder. Zoals bijvoorbeeld in 1969, toen Herman Wigbold voor de VARA-camera de dissidente oud-Indiëstrijder Joop Hueting interviewde. Hij kreeg, in de woorden van journalist Martin van Amerongen destijds 'de gehele natie over zich heen, die niet wilde weten wat in redelijkheid onmogelijk te ontkennen viel'. Een van die leden van het Friese bataljon, Wybren de Vries, besloot toen zijn boerderij aan de Koailoane in Damwâld anders te benoemen dan hij eerst van plan was. Het zou eerst 'Rom Sicht' worden, De Vries had het bord al klaar liggen. Toen kreeg hij bezoek van twee maten uit die tijd, Teake Damstra en Ale Wierstra uit Kollum. Zij vroegen

Veel leden van het Friese bataljon roerden zich later nogal eens in discussies en sommigen gingen nog verder

hem of hij ervoor voelde zijn boerderij te vernoemen naar generaal Simon Spoor (1902-1949), de commandant van de Nederlandse operatie in Indonesië. Spoor was tijdens de acties in Indonesië aan een hartaanval overleden. Zijn weduwe, Mans Spoor-Dijkema, kwam naar Damwâld om de naamplaat te onthullen. Veel leden van het Veteranen Legioen Nederland waren daarbij aanwezig, die hun afkeuring van Wigbold rumoerig zingend lieten blijken. Hoogtepunt van dit stormachtige gebeuren was het gezamenlijk zingen van het Wilhelmus.

De gebeurtenissen in Indonesië tussen 1945 en 1949 hebben in de jaren daarna voortdurend de aandacht getrokken, met bijvoorbeeld onthullingen over de onder kapitein Raymond Westerling gepleegde massamoorden op Celebes en

met publicaties van boeken over, zoals dagblad *Trouw* van 6 september 1989 het noemde 'een stuk geschiedenis dat Nederland liever vergeet'. Ruim tien jaar eerder had dr. Lou de Jong al geschreven over excessen die het Nederlandse leger in Indonesië had begaan en er verschenen steeds meer kritische publicaties.

Keuringsrapporten

Zo kon er stukje bij beetje ook aandacht ontstaan voor het lot van degenen die weigerden in Indië te vechten. Antoine Weijzen deed een onderzoek naar die ruim 3000 jongemannen. Uit keuringsrapporten bleek dat jongens met epilepsie, met één nier of het hart aan de rechterkant gewoon werden goedgekeurd. Artsen mochten niet te snel afkeuren want er moest zo gauw mogelijk een enorm leger komen. Jongens die weigerden werden door militaire psychiaters afgeschilderd als achterlijke boerenpummels die door communisten op het verkeerde pad waren gebracht. Rechters noemden weigeraars slampampers. Jongens die na herkeuring helemaal werden afgekeurd, kregen toch nog straf, omdat 'ze het lef hadden gehad zich te verzetten tegen de goedkeuring door zich niet te melden. Dat was desertie'.

In Fryslân waren ze er ook, vooral in de Zuidoosthoek. Daar kenden ze van hun ouders nog de verhalen over hoe hard het leger had opgetreden tegen arbeiders in de werkverschaffingen die staakten voor een paar centen meer. In Nij Beets en Jubbega stonden in 1932 met scherp geladen mitrailleurs op de openbare weg. Het was ook het gebied waar al eerder antimilitaristische propaganda een rijke voedingsbodemp had gevonden.

Twee van die Indië-weigeraars waren Jelmer Hoekstra en Jan Meester uit Nij Beets. Jelmer en Jan doken onder bij de familie Saleminck in Utrecht. Alie Rouwé-Meester uit Grou was nog niet geboren toen haar vader de dienst weigerde. Ze herinnert zich dat er in haar jonge jaren altijd een nieuwjaarswens naar die familie in Utrecht moest, maar als ze er naar vroeg, vertelde Jan niks. De beide Nijbeetsters werden uiteindelijk toch gepakt en tot een verblijf in Bankenbosch-Veenhuizen veroordeeld.

Alie Rouwé meent dat de dienstweigering een grote invloed op Jans leven heeft gehad: 'Net seure oer lytse dingen, opkomme foar minderheden, PSP-riedslid yn Grou. Syn wurden: "Yn'e riedsfergaderingen binne wy it lang net altyd mei elkoar iens, mar wy drinke yn de pauze wyl kofje mei elkoar.'" Jan Meester is in 1978 overleden. Er is toen ook een rouwbrief naar de familie Saleminck gegaan.

Gesneuvelde Friezen

Zo'n tolerantie als in de woorden van Jan Meester bestond niet overal in Fryslân. In 1993 werd in Leeuwarden een monument geplaatst voor de 168 destijds in Indonesië gesneuvelde Friese militairen. Een pleidooi in de

Mr. Joost van Bodegom, oud-burgemeester van Opsterland en nog altijd wonend in Beetsterzwaag, zet zich al jaren in voor rehabilitatie van de drieduizend Indië-weigeraars uit de periode 1945-1949. [Foto: Pasar Malam Rijswijk]

Leeuwarder Courant van 29 september 1993 om nu ook maar een monument voor de Friese Indië-weigeraars op te richten leidde tot een uitbarsting van ingezonden stukken van voormalige Indië-militairen. Dat Indië-monument is daarna twee maal beschadigd door onbekenden. In 2005 is het van de sokkel getrokken, in 2016 gewoon vernield. Aan de andere kant zijn ook de pleidooien voor rehabilitatie van de koloniale dienstweigeraars steeds luider gaan klinken. In 2014 voerden Jeffry Pondaag en Tineke Beinema van het Comité Nederlandse Ereschulden een bewogen pleidooi voor rehabilitatie in dagblad *Trouw*. Een jaar eerder hadden twee Indië-weigeraars, Jan Maassen (toen 84) en Jan van Luyn (87) de Hoge Raad gevraagd hun vonnis van toen, celstraf, te herzien. Tevergeefs.

Van Bodegom

Nu is dan het wachten op het resultaat van de actie van Joost van Bodegom en de heren Pen en De Roos. De oud-burgemeester van Opsterland is 'hoopvol, maar er niet gerust op onder het huidige kabinet.' Wat betreft de vorderingen ten aanzien van rehabilitatie van de Indië-weigeraars noemt hij de situatie ronduit 'droevig'. Ondertussen heeft hij wel iets anders bereikt. Van Bodegom kreeg de P.W. Janssenstichting zo ver geld beschikbaar te stellen voor een vertaling van Jan Bremans *Koelies, planters en koloniale politiek* in het Bahasa Indonesia, de officiële taal van het land. Dat boek kwam er en heeft inmiddels zijn weg in de Gordel van Smaragd gevonden. <

> **Verder lezen:**
 • **Kees Bals en Martin Gerritsen**, *De Indonesië-weigeraars*, Materiaalfonds Vereniging Dienstweigeraars, Amsterdam 1989.
 • **Antoine Weijzen**, *De Indië-weigeraars, vergeten slachtoffers van een koloniale oorlog*, Omniboek Utrecht, 2015.

Kerst Huisman (Terwispeel, 1940) was journalist bij de *Friese Koerier* en redacteur bij de *Leeuwarder Courant*. Hij studeerde geschiedenis in Leeuwarden en Groningen en publiceerde tal van publicaties over de Friese geschiedenis, met nadruk op sociale onderwerpen.

Keunstner en warber aktivist

It wurk fan de Snitser keunstner Anneke van der Feer (1902-1956) hat lang út byld west. Nei har ferstjerren waard it opburgen yn depots fan musea en net mear nei omsjoen. Kaam it wol foar in eksposysje yn oanmerking, dan gienen har manlike kollega's foar. Lang is dat sa bleaun. No't de oandacht ferskoot nei wat froulju oan de keunst bydroegen ha, falt ek it ljocht wer op Anneke van der Feer, dy't net allinnich keunstner wie, mar ek in warbere aktivist.

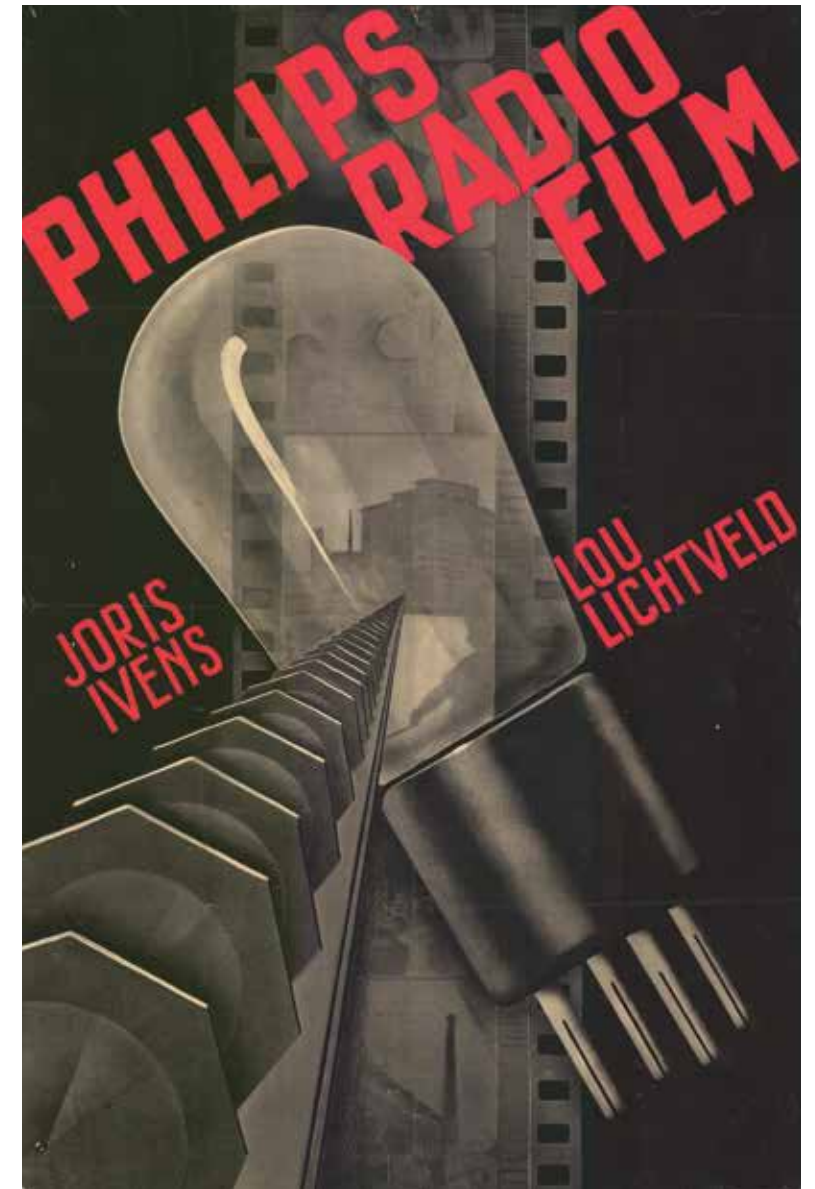
Anneke van der Feer waard berne yn Snits. Har heit, Joost van der Feer (1856-1933) wie ûndernimmer. Sa hie er in winkel yn 'Borstelwaren en Huishoudelijke artikelen' oan it Kleinzand, mar liet er ek in 'oliekokerij' bouwe op de dwinger fan Snits om ferve mei te meitsjen. Hy fertsjinne sa in goed ynkommen. Hy wie yn 1891 troud mei Trijntje Jongbloed (1865-1911), ek út in laach fan ûndernimmers. Se krigen twa dochters, Henderica Francisca (1898-1954) en Anneke, dy't op earste krystdei 1902 berne waard. Net lang nei dy berte krige har mem psychyske problemen en dêrom waarden de beide famkes ûnderbrocht by in muoike yn Arnhem. Begjin 1911 waard harren mem opnommen yn it 'Geneeskundig gesticht voor krankzinnigen' yn Dimter, dêr't se koart dêrnei ferstoar. Anneke kaam rillegau wer by har heit yn Snits te wenjen, har suster bleau yn Arnhem. Doe't har heit yn 1917 op 'e nij troude, brocht dy nije frou de fleur werom yn de húshâlding.

Positive ynfloed

Folle mear is net oer har jeugdjierrren bekend, mar Anneke moat al jong witten ha dat se keunstner wurde woe. Har heit seach dêr (lykas alle âlden) neat yn en woe ha dat se nei de húshâldskoalle gean soe. Mooglik troch de positive ynfloed fan har 'nije mem' Ida Breunissen Troost (1878-1957) waard it de mulo. Har suster hie dat ek dien en soe letter sjoernalist wurde. Nei't Anneke yn 1920 har diploma helle hie, gie se nei de School voor Maatschappelijk Werk yn Amsterdam, dy't se yn 1924 ôfmakke. Har spesjalisme wie bibleteekwurk. De skoalle yn Amsterdam wie in foargonger fan wat letter de Sociale Academie wurde soe. Nei alle gedachten wenne Anneke yn dy jierren by famylje yn Hilversum om fan dêrút wei nei Amsterdam te reizgjen.

Anneke moat al jong witten ha dat se keunstner wurde woe

Anneke hie har plan om keunstner te wurden al dy jierren lykwols net loslitten. Doe't se ienkear frij wie om oan it wurk te gean, ferfear se nei Amsterdam. Daliks begûn se dêr mei skilderslessen by Harmen Meurs (1891-1964), dy't nei alle gedachten har talint wol sjoen hat. Meurs skildere realistysk, hy soe letter ta de streaming fan de 'Nieuwe Zake-lijkheid' rekkene wurde. Meurs brocht Anneke net allinnich it tekenjen en skilderjen by, mar ek hoe't se grafyk meitsje koe, lykas houtfiken. Mear noch as Meurs soe Anneke altyd 'hoekig' skilderje om sa ta in werklik realisme te kommen, ynspirearre troch Van Gogh. Anneke learde fansels ek hoe't se kleuren brûke koe om in bepaald effekt te berikken. Se moat har daliks wol aardich wis field ha, want nei in heal jier ûnderwiis wie har wurk al te sjen yn de bibleteek fan Snits. 'Er is daar al heel wat van uiteenlopende genre en moderne tendenz bijeen,' sa skreau it *Sneeker Weekblad*.

De besprekker wie fan betinken dat Anneke wol oanlis hie, 'een aanleg die bij ernstigen wil – waaraan wij niet twijfelen – een belofte voor de toekomst inhoudt.' Fierder waard sy in 'uitluikend talent' neamd.

Yn Amsterdam gie Anneke fûl oan it wurk. Neist de lessen die se sa gau as mooglik mei oan útstallingen, benammen fan de keunstnersferieningen 'De Onafhankelijken' en 'Sint Lucas'. De earste kear dat se meidie, wie al yn 1926. Neist skilderijen en akwarellen eksposearre se tekeningen yn houtskoal en houtfiken. Twa dêrfan waarden al yn 1928 opnommen yn in boek mei moderne grafyk. Anneke skildere benammen portretten, stillibbens en stedsgesichten. Ek tekene se warbere minsken yn fabriken. Hoewol't se bytiden wol moaie besprekken krige en ek wol wurk ferkocht, foel it perfoarst net ta om fan har keunst te bestean. Hoewol't se altyd sober libbe, kin it hast net oars as dat se ek wol oare putsjes die om dochs wat jild te fertsjinjen. Utkearingen foar keunstners wienen der doe noch net. 'Het werk is klaar en open van compositie,' sa stie yn 1929 yn in krantebe-

Affysje, makke troch Anneke van der Feer foar de dokumintêrefilm *Philips-Radio* (1931) fan Joris Ivens.

< De yn Snits berne keunstner en aktivist Anneke van der Feer (1902-1956).

Anneke van der Feer skildert portret fan keunstner David Cornelis, 1940. [Wikimedia Commons, publiek domein]

sprek, 'maar moet aan kracht winnen en aan gevoeligheid verliezen.' Yn in oare krante stie dan wer dat it 'coloristisch vermogen' fan har 'stille en fijne werk [...] in de laatsten tijd veel aan fijnheid heeft gewonnen.' In moai sukses wie dat se yn 1931 in tal houtfiken ferkocht oan it Rijksmuseum. Fierder levere se sketsen oan kranten. Anneke wie net allinnich oan it wurk yn har atelier, se hie ek in soad kontakten mei oare keunstners, dy't se meastentiids yn it kafee trof. Se naam ek rillegau bestjoersfunksjes op har.

Joris Ivens

Yn 1927 kaam se yn 'e kunde mei Joris Ivens (1898-1989), dy't doe krekt oan it begjin stie fan syn lange karriêre as filmmakker. Anneke soe him altyd sjen as har 'beste vrind op aarde' mar se moast him suver fan it begjin fan harren relaasje ôf partsje mei oare froulju. Hans Sloots, de biograaf fan Ivens, skriuwt oer Anneke: 'Ze had halflang helblond haar en opvallende lichte ogen, geen uitzonderlijke schoonheid, maar een moderne vlotte meid.' Neffens him wie sy in 'vrouw van de wereld' dy't gjin houlik woe en ek gjin bern. Om't se lang net altyd op Ivens rekkenje koe (hy wie meast ûnderweis), hie Anneke ek noch in skoftlang in ferhâlding mei de jonge dichter Halbo C. Kool (1907-1968). Troch Ivens kaam Anneke yn kontakt mei in soad oare keunstners, lykas

Akwarel út 1941, makke troch Anneke van der Feer yn opdracht fan de Heineken-brouwerij. [kolleksje Stadsarchief Amsterdam]

Charley Toorop en de fotograaf Eva Besnyö. Dy neamde har 'een echte Friezin, stug, gesloten, een sterke persoonlijkheid, politiek zeer bewust. Iemand met vaste meningen die daar ook naar handelde.' Anneke hat har net yngeand mei Ivens syn filmprojekten dwaande hâlden en Ivens ek net mei har wurk, mar ienkear rekke it inoar dochts. Foar syn *Phillips Radio Film* makke Anneke it modern, opfallend affysje. Yn de minne tritiger jierren identifisearre Anneke har mear en mear mei gewoane arbeiders, dy't lêst hienen fan de ekonomyske krisis. Se seach harsels as in keunstarbeider en kaam hieltyd tichter by de idealen fan de kommunistyske partij, dêr't se – grif troch de ynfloed fan Ivens – yn 1933 lid fan waard (en altyd bliuwe soe). Yn 1932 reizge se mei Ivens nei Moskou. Hy wurke dêr oan in filmprojekt, Anneke makke tekeningen fan minsken yn it stielfabryk Hammer en Sikkell. Ek yn Moskou moasten se sober libje, mar dat hienen se der graach foar oer om't se no yn it arbeidersparadys wennen. Yn 1933 kamen se werom, mar beide seagen wol yn dat der yn Amsterdam mei keunst neat te fertsjinjen wie. Dêrom gienen se yn 1934 werom nei Moskou. In jier letter gie Ivens al wer nei Amearika foar in projekt, mar Anneke soe fjouwer jier yn Moskou bliuwe. Se wie dêr in 'Communistisch Kunstenaars'. Fan it wurk dat se dêr makke hat, is suver neat bewarre bleaun. Wol is bekend dat se yn Moskou in relaasje hie mei in Servyske kommunist, dy't Anneke 'De Flip' neamde, nei syn efternamme Filipovic. Yn *De Tribune* stie dat Anneke 'tot de erkenning gekomen' wie, dat in keunstner 'die uit de werkelijkheid vlucht, als kunstenaar reddeloos verloren is.' Dêrom tekene se no op 'werven, stoomboten [en] baggermachines'. Neffens it krantestik skildere se ear-

der 'mooie stoomschepen' en 'mooie arbeiderskoppen, vanuit het standpunt van de 'zuivere schoonheid' bezien.' Dat wie no dien. It stik is suvere propaganda en oft it werklik de wurden binne fan Anneke is net wis. Se wenne yn Moskou doe't de 'Grutte Suvering' oan 'e gong wie en Stalin wol in miljoen fan syn eardere meistridders berjochtsje liet (hast altyd mei de deastraf as gefolch). Anneke hat har dêr letter noait oer útlitten, mar hat der fansels wol weet fan hân. 'Er zijn daar vreselijke dingen gebeurd,' soe se neitiid oan Ivens skriuwe. 'Het is maar goed dat je niet gebleven bent.'

Werom yn Amsterdam

Yn 1939 wie se werom yn Amsterdam, nei't se ek noch in skoft yn Parys tahâlden hie. Se naam in atelier oan de Dudezijds Achterburgwal. Krekt werom makke se dêr in rige prachtige akwarellen oer it wurk yn de bierbrouwerij fan Heineken. Begjin 1940 wie har wurk yn Ljouwert te sjen op in grutte útstalling fan Fryske keunstners. De *Leeuwarder Courant* skreau by dy gelegenheid: 'Te vermelden vallen voorts de fleurige aquarellen van Anneke van der Feer, in het bijzonder de grappige 'Sneek, krabbelbaantjes'. Hoe't

Nei de befrijing kaam ek by keunstners it optimisme werom

Anneke de oarlochsjierrren krekt trochkommen is, witte wy net. Om't se har net oansleat by de Kultuurkamer koe se net eksposearje en ek neat ferkeapje. Se hat fersetswurk dien, mar wat krekt is net bekend. Mooglik dat se de hongerwinter trochbrocht hat by har 'moeke' yn Snits, mar ek dat witte wy net.

Nei de befrijing kaam ek by keunstners it optimisme werom. Anneke krige moai wat opdrachten foar sketsen, bygelyks foar *De Waarheid*, in skoftlang op *Het Vrije Volk* nei de grutste krante fan Nederlân. Se hie noch altyd kontakt mei Ivens, dy't krekt nei de oarloch (yn Australië) in film oer de frijheidsstriid yn Ynje makke. 'Als je me een plezier wilt doen,' sa skreau se him, 'stuur me dan es een pakje met bv 25 paar kousen, een paar schoenen (38½ of 39) voor me zelf en (voor allemaal) een beetje sigaretten en koffie.' Se reizge nei Joegoslavië om har 'Flip' werom te sjen. Dat waard in ôffaller. 'Ik hoorde dat hij weer getrouwd was,' sa skreau se Ivens, 'en dat was even erg rot, maar het zal me niet beletten de goede kameraadschap voort te zetten als ik er de kans toe krijg.'

Yn Amsterdam sette se har yn foar wat letter de BBK wurde soe, de Beroepsvereniging van Beeldende Kunstenaars, dy't ta stân kaam mei in soad ôfsplitsingen en konflikten. Se koe no ek profitearje fan de Contraprestatieregeling: tsjin it ynleverjen fan in keunstwurk by de gemeente krige se jierliks in jildbedrach. Se krige kunde oan de byldhouwer Herman

200 Fryske Froulju

It KFG (Koninklijk Fries Genootschap / Keninklik Frysk Genoatskip) bestiet yn 2027 200 jier en bringt dan in boek mei 200 portretten fan Fryske froulju dy't libben tusken 1827 en 2027. *Fryslân* bringt yn de oanrin dêrta fanôf dizze edysje in searje ferhalen oer tsien fan dizze Fryske froulju, skreaun troch Doeke Sijens. De searje wurdt gearstald yn gearwurking mei haadredakteur fan it Fryske Froulju-projekt Tialda Hoogeveen. *Fryslân* set útein mei in stik oer Anneke van der Feer (1902-1956).

Schutte (1908-1964), ek in kommunist, dy't yn de oarloch yn Vught en letter yn Dachau finzen sitten hie. Mei him wenne se tenei it grutste part fan it jier yn Veere. Se hat dêr in soad skildere en stie dêrmei yn de tradysje fan in rige Veerse Joffers. Har stedsgesichten en portretten fan fiskers ferkochten goed. By 't winter wie se yn Amsterdam, 'want af en toe moet ik es alleen zijn en niet of zeer beperkt huishouding doen.' Dat stie yn in brief oan Ivens. 'Herman en ik hebben het goed samen,' sette sy derby.

'Strijdbare vrouw'

Anneke hie lêst fan in hertkwaal en yn jannewaris 1956 is sy hommels ferstoarn. 'Anneke wilde meer zijn dan een kunstenaars alleen: voor alles een strijdbare vrouw [...] Zij droeg met tekenstift en penseel bij aan de komst van een nieuwe maatschappij.' Sa waard se betocht by har begraffenis en yn krantestikken. Har wurk waard hast net neamd en dat rekke dan ek rillegau út byld. Dat soe mear as sechstich jier sa bliuwe en feroare net earder as om it jier 2000 hinne, doe't de oandacht foar froulju yn 'e keunst folle grutter waard. Benammen har sterke selsportretten waarden eindelijk út de depots helle. <

Selsportret, snien út hout. [Europese Stichting Joris Ivens]

> Fierder lêze
• André Stufkens, *Anneke van der Feer. Helemaal eerlijk zijn*, Nijmegen, Europese Stichting Joris Ivens, 2023.

Bylden mei tank oan André Stufkens.

Doeke Sijens (Hantum, 1955) wurke as bibliothekaris yn Grins. Hy publisearret oer literêre saken en keunst en resinsearret Fryske literatuer by de *Leeuwarder Courant*.

Boek als dubbel monument

Hij stierf afgelopen voorjaar, 93 jaar oud, terwijl hij aan dit boek werkte. Jack Kooistra (1930-2024), nazi-jager en zeer vasthoudend journalist en researcher, wilde nog schrijven over het trieste lot van de joodse kinderen in Nederland. Het werd zijn laatste publicatie en een standbeeld in allerlei opzichten. Een emotioneel monument voor alle 5.017 door de nazi's vermoorde Joodse kinderen in Nederland tussen de 0 en 16 jaar oud. Maar ook een monument voor Jack Kooistra zelf, die van de zoektocht naar gerechtigheid zijn levenswerk maakte.

Rika Dudgenoeg uit Leek is een van de Joodse kinderen op de lijst. Ze werd op 2-jarige leeftijd vermoord in Auschwitz. (foto uit boek)

Eddy van der Noord, uitgever en zelf ook auteur over de Tweede Wereldoorlog, werkte samen met Jack Kooistra aan het boek *5017 vermoorde joodse kinderen van 0 tot 16 jaar*. Kooistra, geboren op 24 maart 1930 in De Westereen, stierf in het harnas op 14 januari dit jaar, thuis in Leeuwarden. Van der Noord besloot onmiddellijk, samen met Jacks zoon Jaques Kooistra, dat dit laatste

boek hoe dan ook de eindstreep zou moeten halen. 'It is eins mear in database as in boek', zei hij daarover in de aanloop naar de presentatie die plaatsvond op dinsdag 8 juli in de Joodse School in Leeuwarden. Het schrijfwerk en de context zitten in de vier (!) inleidingen die aan de alfabetische namenlijst voorafgaan. De dramatiek van de publicatie zit in de namenlijst zelf en met

Jack Kooistra aan zijn bureau aan het werk. (foto uit boek)

name in de illustraties die deze begeleiden. Als Jack Kooistra's afsluiting van zijn levenslange speurwerk is dit wellicht de meest emotionele en ook meest aangrijpende publicatie van zijn hand. De namen van de door de nazi's weggevoerde en vermoorde Joodse kinderen uit de door hemzelf samengestelde lijst, worden in alfabetische volgorde bij iedere nieuwe letter ingeleid door een foto van één of twee van hen. Het zijn vooral deze foto's die aangrijpen, even wrang als imponerend.

Daar komt natuurlijk bij dat deze postume publicatie van deze grote Friese researcher, journalist en historisch auteur ook nog eens in een akelig actueel en universeel daglicht staat. De onschuld van kinderen in een oorlog van tachtig jaar geleden vertegenwoordigt, illustreert en onderstreept de onschuld van alle kinderen, in alle tijden, in alle oorlogen. Zeker ook in die van vandaag de dag. Het is een triest feit dat deze finale publicatie van deze man over dit onderwerp de actualiteit laat zien dat de mensheid van geschiedenis in het algemeen – en boeken als deze in het bijzonder – bitter weinig leert. Bepaald geen reden om ze niet uit te brengen. Of zoals Eddy van der Noord het zei: 'Der binne no ien kear boeken dy't folle wichtiger binne as ferkeapsifers.' <

5.017 vermoorde joodse kinderen van 0 tot 16 jaar
Jack Kooistra
Uitgeverij Louise, Grou
248 pag. | € 25,-
isbn 9789083540818
verschenen op 8 juli

Herman Broers (Burgum, 1970) is hoofdredacteur van historisch tijdschrift *Fryslân*.

BOEKEN

Pake en zijn vee

Een reis naar Zuid-Afrika in 1911
Froukje Santing
Noordboek, Gorredijk, 2025
208 p. | € 24,90
isbn 9789464713985
presentatie 30 augustus in Fries Landbouwmuseum

Op de zolder van haar beppe ontdekte Froukje Santing dat haar pake Gerben (1883-1942) aan het begin van de twintigste eeuw naar Zuid-Afrika was vertrokken. Wat bezielde een arme melknecht uit het zuidwesten van Fryslân om met het Friese fokvee naar de Kaap te reizen? Ze volgt

honderd jaar later zijn spoor terug, vindt een verloren familiegeschiedenis en meer. *Pake en zijn vee* vertelt het intrigerende verhaal van de internationale landbouwbanden tussen Fryslân en Zuid-Afrika in de nadagen van de Boerenoorlog (1899-1902), waaruit blijkt dat het befaamde Friese fokvee wereldwijd een belangrijke rol speelt.

De hoop van Holwerd

Het verhaal van een dorp, een eiland en een zee
Anita Terpstra
Thomas Rap, Amsterdam, 2025
244 p. | € 22,99
isbn 9789400412453
verschijnt 28 augustus

Doit lag Holwert aan zee. Als onderdeel van een handelsroute en dankzij de vruchtbare grond rondom floreerde het en groeide het bijna uit tot een stad. Na talloze overstromingen werden dijken opgeworpen die de levensader van Holwert langzaam dichtknepen. Jongeren trokken weg, de middenstand verdween, werkgelegenheid nam af. Aan de hand van haar eigen familiegeschiedenis vertelt Anita Terpstra het verhaal van het dorp en zijn inwoners, maar ook dat van Fryslân en zijn relatie met de zee.

Gezonken erfgoed

Een Nederlandse geschiedenis aan de hand van 15 iconische scheepswrakken
Jolanda Bos, Martijn Manders, Bjørn Smit, Wouter Waldus
BLKVLD Uitgevers, Zandvoort, 2025
444 p. | € 37,50
isbn 9789492940414
verschenen 26 juni

Nederland heeft een rijk maritiem verleden. Eeuwenlang vormden rivieren en zeeën de geografische contouren van ons land. De mogelijkheid om te varen was voor veel mensen bittere noodzaak en vormde de economische, sociale en culturele ruggengraat van de samenleving. In de bodem en onder water liggen de stille getuigen

van dit verleden: scheepswrakken, verspreid over heel Nederland – van prehistorische boomstamboten tot moderne vrachtschepen. *Gezonken erfgoed* vertelt de Nederlandse geschiedenis aan de hand van vijftien iconische scheepswrakken. Elk wrak biedt een venster op een specifieke periode uit de Nederlandse geschiedenis, gebeurtenis of thema: van watermanagement tot handel, van koloniale expansie tot het dagelijks leven van binnenschippers. Ons verleden, niet vanaf het land maar vanaf het water gezien.

Ubbi de Fries

Scheldevikingen in het grote Heidense leger
Luit van der Tuuk
Omniboek, Utrecht, 2025
224 p. | € 22,33
isbn 9789401921107
verschenen 19 juni

Conservator van Museum Dorestad en kenner van de vroegmiddeleeuwse geschiedenis van Noordwest-Europa Luit van der Tuuk schetst vanuit tegenstrijdige bronnen een duidelijk beeld van een legendarische negende-eeuwse Vikingaanvoerder.

Ubbi de Fries en zijn mannen werden 'Scalding' genoemd, naar het Scheldegebied waaruit zijn afkomstig waren. Vermoedelijk hadden zij hun basis op Walcheren. In de negende eeuw voeren ze naar Engeland, waar ze zich aansloten bij een grote Vikingkrijgsmacht die in Angelsaksische bronnen bekend is als het grote heidense leger. Wie was deze Ubbi de Fries? Volgens bronnen zou hij verantwoordelijk zijn voor de dood van de Engelse koning Edmund, volgens andere weer niet. Ook zijn de bronnen het niet eens bij welke veldslagen hij is gesneuveld en zou hij op twee verschillende plaatsen begraven liggen. De daden en kenmerken die al dan niet terecht aan hem worden toegeschreven bieden een fascinerend inzicht in het leven van een Vikingaanvoerder.

Oosterkerk Kollum

100 jaar
Klaas Tiemersma, Leo Groendijk, Gooitzen Monsma
PKN Kollum, 2025
€ 17,50
verkrijgbaar via pknkollum.nl en de Bruna in Kollum

De Oosterkerk in Kollum kreeg deze naam in 2008, daarvoor stond het gebouw bekend als Gereformeerde Kerk. Hervormden en gereformeerden gingen samen in de PKN en zo ontstond de behoefte aan een eigen naam voor beide gebouwen. De hervormden hadden al het gangbare Maartenskerk, de gereformeerden kazen voor Oosterkerk. In 2024 en 2025 bestaat het gebouw 100 jaar, afhankelijk of je uitgaat van de aanvang van de bouw of de ingebruikname. De geschiedschrijving begint wel al eerder, als in 1866 de kerkelijke gemeente tot stand komt. Wat was eigenlijk de aanleiding tot de bouw van zo'n monumentale kerk in Kollum, terwijl er al een imposant en geschikt kerkgebouw was? Deze vraag leidde tot een onderzoek en een herdenkingsboek dat breder is dan alleen de bouw ervan.

Koffie als graadmeter van welvaart

Het genotmiddel koffie werd aanvankelijk vooral gedronken door de hogere klasse. Het luxeproduct kan in de tweede helft van de achttiende en de eerste helft van de negentiende eeuw gezien worden als een graadmeter voor welvaart en verandering. Het gemiddelde inkomen in Fryslân was het hoogste in geheel Nederland, lag het koffiegebruik dan ook daadwerkelijk hoger dan elders in het land?

Tekening van een 'coffy-huys' in de achttiende eeuw. (HMBO Goes)

‘Foor de kofje net eamelje.’ Koffie is al heel lang het smeermiddel van Fryslân. Het is geen toeval dat de basis van die sterke positie hier al in de zeventiende eeuw werd gelegd. Doit de drank voor de rijken, dient het luxeproduct van toen prima als graadmeter van economische en sociale welvaart in de eeuw van groei die Fryslân doormaakte tussen 1750 en 1850, zou je zeggen. Laat het koffiegebruik van toen dat ook daadwerkelijk zien? Het is geen toeval dat Egbert Douwes, de schoonvader van de weduwe van Douwe Egberts en in 1753 gestart als kruidenier, groot werd in het genotmiddel koffie. In deze rijke provincie werd betrekkelijk veel koffie gedronken. Koffie vond vanaf de zeventiende eeuw zijn weg naar Nederland via de handelsroutes van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC). De wereldkoffieproductie was tot dan toe nog beperkt. Jemen was het enige land waar het werd verbouwd. In 1613 werd de Haarlemse koopman Pieter van den Broecke met zijn schip *De Nassau* op pad gestuurd om naar Mocha (Mokka) te gaan. Na verschillende reizen kwam de koffiehandel op gang. Het spreekt voor zich dat Jemen de lucratieve koffieproductie voor zichzelf wilde houden. In 1696 kreeg de toenmalige commandeur van Batavia, Johan van Hoorn, koffieplantjes opgestuurd van zijn toenmalige collega van de Malabarkust in India, waar in tuinen de plant inmiddels ook groeide. In 1706 stuurde Van Hoorn enige koffiestekjes naar de burgemeester van Amsterdam, Nicolaas Witsen, die ze in de Hortus Botanicus in Amsterdam plantte. Vanuit Amsterdam gingen er verschillende planten naar andere botanische tuinen in Europa. In 1711 werd de eerste partij Javaanse koffie naar de Republiek gestuurd, in 1712 werd er al in Suriname geëxperimenteerd met koffie. In 1723 kwam de koffie-import uit Suriname op gang. Koffie was schaars en daardoor vrij duur. Door de introductie van de koffieteelt op Java en in Suriname – en kort daarop ook elders – nam het aanbod sterk toe en daalden de prijzen. Het gebruik van koffie nam vervolgens snel toe, vooral ten koste van bier.

Stadhouderlijk Hof

Verspreiding van cultuur loopt van hoog naar laag, zo leert ons socioloog Norbert Elias. Dit geldt ook voor de eetcultuur en in het bijzonder voor het koffiegebruik. Het Stadhouderlijk Hof in Leeuwarden liep binnen de Republiek voorop. Het eerste koffiegoed in de Republiek werd gevonden in de hofhouding van Amalia van Solms (1602-1675), de weduwe van Frederik Hendrik. Dit werd dus gebruikt voor koffie uit de handel met Jemen.

Toen het koffiegebruik zich in het begin van de achttiende eeuw ontwikkelde in Fryslân, startte dit onder minder gunstige economische omstandigheden. Halverwege deze eeuw keerde evenwel het tij. Volgens historicus Johannes Ales Faber nam de consumptie van koffie – en thee – sterk toe. Naarmate de invoer steeg, daalden de accijnzen. Uit de opbrengsten van de accijnzen is een vervijfvoudiging van de invoer van koffie af te leiden. Hoe kon het dat het Fryslân economisch zo voor de wind ging?

Het Stadhouderlijk Hof in Leeuwarden liep binnen de Republiek voorop

Volgens Faber blijkt in eerste instantie een neerwaarts algemeen prijsniveau voor landbouwproducten in de eerste helft van de achttiende eeuw en een opwaartse trend in de tweede helft. Dit laatste als gevolg van een intensivering van de landbouw die toen plaatsvond. Hogere opbrengsten, goede prijzen, de boeren werden stukje bij beetje welvarender. Ondanks dat Leeuwarden economisch een flinke veer moest laten, vertrok stadhouder Willem IV in 1747 met zijn hofhouding van circa 120 personen naar 's-Gravenhage. Zo'n 30 jaar later, van 1780 tot 1784, tijdens het stadhouderchap van Willem V, werd de zogenaamde Vierde Engelse Zeeoorlog uitgevochten. Deze oorlog kostte de Republiek veel geld en was in economische zin een zware slag. De boeren in Fryslân profiteerden echter van de oorlog door sterke stijgende prijzen van agrarische producten. De bestaansmogelijkheden namen ook toe door uitbreiding van aardappelpbouw en laagveengraverij. De Friese economie ontwikkelde zich en daarmee zette de opmars van koffiegebruik door.

Koffiehuizen

Hoe verliep in grote lijnen die distributie en het gebruik van koffie in Fryslân? Koffiebonen werden per schip vanuit de koloniën naar Nederland vervoerd, waar ze via havens zoals die van Amsterdam en Rotterdam hun weg vonden naar Fryslân. Steden als Harlingen en Sneek waren belangrijke knooppunten voor de handel in koffie en andere koloniale waren. Handelaren en winkeliers verzorgden de distributie.

Amerikaanse botanische prent van de koffieplant, ofwel de *Coffea Arabica*, uit de periode 1870-1900. (Boston Public Library)

Aan het einde van de achttiende eeuw, toen de productie van koffie in de koloniën toenam en transportmethoden verbeterden, werd koffie steeds betaalbaarder en breder beschikbaar. Dit zorgde ervoor dat niet alleen de stedelijke elite maar ook de boerenbevolking in Fryslân zich koffie kon veroorloven. In de steden concentreerde in eerste instantie de koffieconsumptie zich in zogenaamde koffiehuisen. Eind zeventiende eeuw had koffie in hogere kringen een uitgesproken publieke functie gekregen. Aanvankelijk was het koffiehuis vooral een plaats waar deftige lieden zich konden vertonen, waar mannen elkaar 's ochtends ontmoetten, de nieuwsberichten lazen, of een pijpje rookten en uiteraard koffie dronken. Was het eerste koffiehuis voor Arabische zeelieden in Venetië in 1645 in gebruik genomen, vanaf 1663 tijd raakte door de oprichting van koffiehuisen in Amsterdam en Den Haag ook de koffie onder het brede publiek bekend. De koffie verspreidde zich van stad naar stad, van koffiehuis naar koffiehuis. In Leeuwarden tapte Jan Rijckman al voor 1687 'coffi' in het eerste koffiehuis *De Drie Friessen*. Volgens zijn boedelinventaris uit 1687 konden zijn klanten in verschillende vertrekken

Nauwkeurige beschryvinge van Suriname, uitgegeven in 1718 door de Leeuwarder uitgever en boekverkoper Meindert Injema, beschrijft koffie als een van de producten die daar vandaan worden betrokken.

Monocultuur

Welke lessen kunnen we trekken uit het gebruik van koffie in de huidige tijd? De koffieteelt als monocultuur gaat gepaard met een enorm gebruik van bestrijdingsmiddelen. De koffieteelt vindt plaats in de 'Global South' ten behoeve van gebruik in de 'Global North' en gaat gepaard met gebruik van grote hoeveelheden schaarst zoet water. Als gevolg van klimaatverandering mislukken oogsten vaker en stijgen de prijzen enorm. Koffieproductie is verplaatst naar lagelonenlanden, zoals Vietnam. In een land als Suriname wordt alleen nog op de plantage Katwijk een beetje koffie verbouwd. Alternatieven voor koffieteelt worden gevonden in o.a. koffie van Shiitake paddenstoelen. Mogelijk zijn er mogelijkheden voor boeren om de cichoreiteelt, als duurzaam alternatief voor koffie, weer ter hand te nemen.

plaatsnemen. Bij binnenkomst in het voorhuis zag de klant naast bier- en wijnglazen van tinnen bier- en wijnkannen, vier koffiekopjes en acht koffieschoteltjes. Het koffiegebruik in de Leeuwarder horeca had tot circa 1720 een incidenteel karakter. In het begin van de achttiende eeuw werd in de literatuur nog de spot gedreven met de boer die voor het eerst in een koffiehuis komt en zich laat verleiden om zijn koffie veel te heet te drinken. Er bestond toen bij het gebruik van koffie nog een barrière tussen burger en boer. Koffiehuizen werden plaats van (politieke) discussie. Volgens de overleveringen stonden ze blauw van de rook. Mede vanwege klachten over rumoer tijdens het gokken - en de teruglopende bierconsumptie - werden vanaf het begin van de achttiende eeuw belasting geheven bij de koffiehuizen. Of dit ook al in Leeuwarden het geval was, is niet zeker.

Minder bier

De groei van de koffieconsumptie ging ten koste van de bierbrouwers. Telde Leeuwarden rond 1715 nog zo'n vijftig brouwers, in het midden van de achttiende eeuw waren dat er nog twintig, in 1800 nog acht. De opbrengsten van de stedelijke belasting op geïmporteerd bier bedroegen in 1750 nog minder dan de helft van die in 1700. Dokkum kende nog 17 brouwerijen in 1744, in 1790 waren dat er nog maar negen. Aan het eind van de achttiende eeuw waren bier en wijn in de meeste Leeuwarder drinklokalen in populariteit door koffie en gedistilleerd voorbijgestreefd, evenals in de andere Friese steden.

De opkomst van 'dorstlesser' koffie gaf ook een impuls aan het 'roesmiddel' gedistilleerd. Waar voorheen beide functies in een drank samenkwamen, namelijk bier, gaf de combinatie koffie en gedistilleerd een vervangende, vergelijkbare invulling van deze behoefte. De toenemende populariteit van koffie veroorzaakte vanaf 1731 een dalende prijs. Het koffieverbruik is af te lezen aan de betaalde invoerrechten, die vervijfvoudigen. Aangezien deze tarieven met 80 tot 90 procent daalden, betekende dit een enorme toename ten opzichte van het begin van de achttiende eeuw. Faber rekende uit dat het gebruik van koffie in de laagste welstandsgroep gemiddeld jaarlijks 2,8 kilogram per persoon was. Omgerekend is dat 11 kilo koffie per persoon per jaar. Hiermee lijkt Fryslân met kop en schouders boven het verbruik in de andere provincies uit te steken. Kortom: koffie was een dagelijkse drank geworden.

Boerenheren

Bij de 'boerenheren' werd koffie al in de achttiende eeuw een vast onderdeel van het dagelijks leven. Welgestelde boeren genoten van koffie als teken van hun status en welvaart. In *De Friese Boerenstand* van G. Miedema stond koffie symbool voor gastvrijheid en cultuur. De boerenfamilie zelf dronk koffie meestal in de ochtend, na de vroege ochtend-

dactiviteiten op het land of rond de boerderij. Dit was ook een moment van sociale interactie binnen het gezin. Boerinnen speelden een centrale rol bij het zetten en serveren van de koffie, dat werd beschouwd als teken van huishoudelijke competentie en gastvrijheid. De koffie werd vaak geserveerd met zoetigheden, zoals 'koeke'. De koffiemaaltijd werd een vervanger voor de vanouds geserveerde warme maaltijd van negen uur. Daarom werd er ook bij de koffie Friese koek gegeten en is koffietijd in Fryslân half tien.

Het dagelijkse gebruik van koffie onder Friese boeren groeide gestaag in de negentiende eeuw. Boeren begonnen koffie op te nemen als vast onderdeel van hun dagelijkse routine. Koffie werd vooral 's ochtends en in de late middag gedronken, tijdens de korte pauzes van het zware werk op het land. Landbouwhistoricus Spahr van der Hoek vertelt in de *Geschiedenis van de Friese landbouw* dat bij de boeren de hannekemaaiers op de meeste Friese boerderijen enige malen daags koffie kregen. Jelle van der Meulen vertelt in zijn boek *De Boerenmaatschappij in Friesland* dat knechten en meiden koffie dronken op bepaalde vaste momenten van de dag, zoals gezegd 's ochtends tijdens de koffiepauze en soms in de namiddag na het zware werk op het land. Deze koffie was echter vaak van lagere kwaliteit. Het was niet ongebruikelijk dat de koffie minder sterk werd gezet en soms werd aangevuld met goedkopere ingrediënten zoals cichorei om de kosten te drukken. Dit gebeurde niet incidenteel, zo blijkt wel uit de zeer ontwikkelde cichorei-industrie. De teelt kwam in het laatste deel van de achttiende eeuw op en werd ook een belangrijk exportproduct. In het begin van de negentiende eeuw was 75 procent van de Nederlandse cichoreiproduktie in Fryslân gevestigd. Tijdens boerenbijeenkomsten, zoals markten en veetoonstellingen, speelde koffie ook een belangrijke sociale rol. Koffie werd geserveerd bij speciale gelegenheden en sociale bijeenkomsten en diende als een verbindende drank tussen burens, familieleden en collega's. Denk aan de koffiemaaltijd tijdens begrafenissen, een bakje 'troost'. Koffie bracht mensen samen in een informele setting waarmee persoonlijke en zakelijke relaties werden onderhouden.

In de huishouding

Het koffie- en theegebruik veroverde al met al vanuit de exclusiviteit van het koffiehuis en de theevisitatie in de achttiende eeuw een plaats in het dagelijks leven van grote delen van de bevolking in de negentiende eeuw. De toename van koffieconsumptie in Fryslân weerspiegelt bredere economische en sociale veranderingen in de regio waarbij luxeproducten steeds toegankelijker werden voor brede lagen van de bevolking. Ook kan koffie gezien worden als indicator van economische groei en welvaart onder de boerenstand. Koffie is meer, het bood (en biedt) een moment van ontspanning en sociale interactie. Volgens Frits David

Zeiler, in zijn studie *Boerenleven in Friesland: Tussen Traditie en Moderniteit* (2002), was de koffiepauze een sociaal moment, waarbij knechten en meiden soms gezamenlijk aan de keukentafel zaten, een gelegenheid voor gesprekken over het werk, het weer, en het dagelijks leven. Het was een welkome onderbreking van het zware fysieke werk. Het kwam ook nog wel eens voor dat de boeren apart koffie dronken, een sociale scheiding weerspiegeld tussen de klassen op de boerderij.

Daarna veranderde de koffiecultuur op het Friese platteland. Aan het einde van de negentiende eeuw heerste er in grote delen bittere armoede en was koffie voor sommige Friese boeren en veel arbeiders te duur. Hierdoor groeide de behoefte aan een goedkoper alternatief: cichorei. Cichorei is een plant waarvan de wortels geroosterd en gemalen werden om een koffieachtige drank te maken. Het werd al snel populair onder de armere delen van de bevolking. Het bood een acceptabele smaak en was aanzienlijk goedkoper dan geïmporteerde koffiebonen. In de twintigste eeuw begonnen grenzen tussen boeren en knechten te vervagen dankzij het doorbreken van democratische waarden en sociale gelijkheid. Koffie bleef een belangrijk onderdeel van het dagelijkse ritme en werd steeds meer de universele drank voor iedereen op de boerderij, ongeacht sociale status.

Koffieketel uit het eind van de achttiende eeuw. [Wikipedia]

- > Verder lezen:
- **Norbert Elias**, *Über den Prozess der Zivilisation. Soziogenetische und Psychogenetische Untersuchungen*, 1939.
 - **J.A. Faber**, *Drie eeuwen Friesland*, Landbouwschool Wageningen, 1973.
 - **Pim Reinders, Thera Wijsenbeek e.a.**, *Koffie in Nederland, vier eeuwen cultuurgeschiedenis*, Walburg Pers, 1994.
 - **J.J. Spahr van der Hoek**, *Geschiedenis van de Friese landbouw* 1, 1952.
 - **E.M.A. Timmer**, *De generale brouwers van Holland, een bijdrage tot de geschiedenis der brouwerij in Holland in de 17e, 18e en 19e eeuw*, Kleyenberg & Co, Haarlem, 1918
 - **J.J. Voskuil**, De verspreiding van koffie en thee in Nederland, in: *Volkkundig Bulletin* 14.1, 1988.

Over de auteur **Herman J. van Vliet** (Grafhorst, 1958) is culinair historicus in Fryslân en secretaris van de Stichting Historische Eetcultuur (SHE).

De oude reddingbootschuur

Jan Altink, 1959, *Landschap Terschelling*. Collectie Groninger Museum (bruikleen Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

Het is altijd bijzonder als de voorstelling op een schilderij nader kan worden toegelicht. Het Groninger Museum heeft dit woest uitzierende schilderij, getiteld 'Landschap Terschelling'. Dat klopt, maar er is veel meer over te vertellen.

Dominant is de zon die op een Van Gogh niet had misstaan. Oogverblindend. De schilder stond dan ook in de legendarisch mooie zomer van 1959 op een duinrand. Het huis rechts, het wagenpad in het midden en de boerenbehuizing links zijn er nog steeds, al is het pad nu een fietspad. 's Avonds kijk je ook nu nog tegen de zon in, als je westwaarts fietst. De schilder, Groninger Jan Altink (1885-1971), zat op de rand van een laag duin. Het wagenpad kruist even verderop naar links de huidige Badweg van Oosterend.

Het gebouw rechts lijkt van rode baksteen, maar is echt in 1880 gebouwd met de bekende Friese 'geeltjes'. Het is de oude reddingbootschuur van Oosterend. Het gaf onderdak

De oude reddingbootschuur in gebruik als kampeerboerderij, anno 1974. De contouren van de grote deuren voor de reddingboot zijn in de voorgevel zichtbaar. [prentbriefkaart fotohandel Jelle Cupida, Hoorn, Terschelling, uitgave januari 1975, collectie auteur]

aan de roeiredingboot. De bemanning en de voerlieden voor de paarden kwamen van de vele boerderijen in de omgeving. De hele karavaan, van reddingboot op wagen met talloze paarden ervoor en de bemanning er te voet achter, moest dan nog zo'n drie kilometer over een duinpad naar zee. Daarna vaak nog kilometers over het strand voordat het gestrande schip werd bereikt en een reddingpoging kon worden ondernomen. Dit alles uiteraard onder andere weersomstandigheden dan het schilderij toont. In 1901 werd achter de stuifdijk bij paal 18 een nieuwe reddingbootschuur gebouwd, dicht bij het strand. Voortaan lag – tot begin jaren vijftig – daar de roeiredingboot op station, daarna stond er een vrachtauto met het lijnwerp- en wippertoestel klaar voor strandingen. Met een lijnwerpkanon kon verbinding gemaakt worden met een gestrand schip vlak onder de kust, waarna een reddingboei met een ruime broek als kabelbaan (het wippertoestel) kon worden gebruikt voor de schipbreukelingen. In 1966 werd dit boothuis afgebroken vanwege de kustafslag.

De bemanning en de voerlieden voor de paarden kwamen van de vele boerderijen in de omgeving

De oude reddingbootschuur van 1880 werd in 1901 verkocht aan de boer op de aangrenzende boerderij die links vaag op het schilderij is aangeduid. Duidelijk is dat voor de reddingbootschuur een grote hooi- of roedenberg staat. Vier palen dragen het puntvormig dak. In 1959 was de boerderij nog in vol agrarisch bedrijf. Vanaf de jaren zeventig schakelde de familie over op badgasten. Het werd een groepsverblijf, maar inmiddels is de oude reddingbootschuur met een uitbouw aan de noordkant opgewaardeerd tot duinvilla *De Reddingboot* en bestemd voor een gezin met kinderen. Speeltoestellen en bomen maken dat het beeld van het schilderij niet goed is weer te geven, maar in de voorgevel is nog altijd goed te zien waar de grote deuren zaten waardoor de reddingboot zijn huis bij nacht en ontij verliet.

Wie op een zonnige avond westwaarts erlangs fietst, kan nog steeds dezelfde felle zon ervaren. <

Onder de titel 'Naburen' werpt Egge Knol (Den Helder, 1956) vanuit het Groningerland een blik op Friese zaken. Hij is oud-conservator archeologie, geschiedenis en oude kunst in het Groninger Museum en publiceert over de Noord-Nederlandse cultuurgeschiedenis.

KORT

Canadese onderzoekt middeleeuwse Friezen

Eigen foto

Aurora Clark van de Universiteit van Calgary deed onlangs onderzoek aan de Fryske Akademy van de cultuur in het middeleeuwse Noordzeegebied en de bijbehorende uitwisselings- en contactzones (ca. 880-830). Het onderzoek maakt deel uit van Clarks masterscriptie. Deze bevat een hoofdstuk over Dorestad en de positie van deze voormalige handelsplaats tussen het vroegmiddeleeuwse Frisia en het Frankische rijk.

De Canadese Clark hoopt met haar onderzoek meer inzicht te krijgen in de rol die (Friese) machtshebbers speelden in de ontwikkeling van handelscentra zoals Dorestad. Ze onderzoekt ook het vroege Londen en Ribe (Denemarken). Haar bezoek aan Fryslân bestond uit het bekijken van relevante materiële cultuur, het verfijnen van de onderzoeksvraag en het ontwikkelen van een methodologie met hulp van de Fryske Akademy. Vooral de begeleiding van Nelleke IJssennagger-van der Pluijm was volgens Clark van onschatbare waarde.

Dorestad wordt verschillend omschreven als een Friese of Frankische nederzetting, zo stelt Clark, maar lag feitelijk op de grens van die twee werelden 'als een plek van handel, cultureel contact en overlappende koninklijke invloeden'. Ze wil bijdragen aan de zich ontwikkelende studie van de Noordzeewereld, waarin middeleeuwse kustvolken steeds meer met elkaar verbonden worden geacht. De middeleeuwse Friezen maakten er onderdeel van uit. Het onderzoeksproject bevindt zich nog in de beginfase. www.fryske-akademy.nl

Stichting Culturele Herdenkingen Fryslân ten einde

Eigen foto

De stichting Culturele Herdenkingen Fryslân heft zich komend najaar op. Dit meldt bestuurder Peter de Haan uit Leeuwarden. 'Het bestuur kreeg het gevoel dat de toegevoegde waarde van de stichting allengs afnam. En Fryslân heeft niet over het aantal culturele evenementen te klagen.'

De stichting werd in 2011 opgericht om aandacht te vragen voor het herdenken van historische personen of gebeurtenissen in Fryslân. Het begon destijds met de grootschalige herdenking van het 400ste geboortjaar van Rembrandts vrouw Saskia van Uylenburgh (2012). In 2018 kwam in opdracht van de stichting de productie 'Troelstra is terug' tot stand. De stichting zorgde voor diverse historische plaquettes in Leeuwarden. Het merendeel van de activiteiten bestond uit 'agenderen richting derden', zoals De Haan het omschrijft: organisaties of gemeenten proactief attenderen op in aantocht zijnde kroonjaren van memorabele gebeurtenissen en personen uit het verleden. De Haans lijstje hiervan, dat hij online bijhield, diende als geheugensteuntje voor menig Fries cultuurhistorisch instituut. Andere bestuursleden waren Andries van Weperen (voorzitter), Sjoukje Schadé (secretaris) en Johan Diks (penningmeester).

Oeds Bijlsma interim-directeur Fries Museum

Foto Wetterskip Fryslân

Oeds Bijlsma is met ingang van 5 augustus gedurende zes maanden interim-bestuurder van het Fries Museum en Keramiekmuseum Princessehof. Hij geeft leiding aan de organisatie tot er een nieuwe definitieve directeur is gevonden.

Bijlsma was eerder directeur van Wetterskip Fryslân, werkte bij de provincie Fryslân en de gemeente Terschelling, waar hij woont. Hij zet zich gedurende zijn carrière op tal van manieren in voor cultuur. De provinciale beleidsafdeling Kultuer & Mienskip had hij onder zijn hoede, evenals het programma Culturele Hoofdstad 2018. Ook is hij al jarenlang betrokken bij Deroel. www.friesmuseum.nl

Fries Museum verwerft sleutelstuk Wybrand de Geest

Op een veiling van Setdart in Barcelona verwierf het Fries Museum dit voorjaar een bijzonder schilderij van Wybrand de Geest (1592-1663/1665): *Maria Magdalena in extase*, naar het voorbeeld van de Italiaanse meester Michelangelo Merisi da Caravaggio (1571-1610).

De aankoop werd mogelijk gemaakt met steun van FB Oranjewoud en de Vereniging Rembrandt (mede dankzij haar Saskia Fonds) en geres-taureerd met steun van de Alma-Tadema Kring. Het schilderij is een sleutelstuk in de collectie en het enige tastbare bewijs dat De Geest niet alleen portretten schilderde maar ook religieus werk maakte. Het werk is vanaf 6 september te zien in de grote tentoonstelling *Wybrand de Geest: meesterlijke portretten* [zie openingsartikel van deze editie]. www.friesmuseum.nl

Wybrand de Geest, *Maria Magdalena in extase*, naar Caravaggio, 1620, olieverf op doek. [Fries Museum, Leeuwarden]

KALENDER

AUGUSTUS

23 AUGUSTUS

LEZING OVER ANNA BUMA

Cultuurpodium Dorpskerk Huizum, Leeuwarden, 14.00 uur: lezing dr. Pieta van Beek over Anna Elisabeth Buma (1750-1825), ook wel 'de Friese Anna Maria van Schurman' genoemd, die precies 200 jaar geleden overleed. Na afloop onthult burgemeester Sybrand Buma, verre familie van Anna een plaquette. Pieta van Beek (1958) ontsloot het werk van Anna Maria van Schurman.

www.dorpskerkhuizum.nl

SEPTEMBER

6 SEPTEMBER

EXPOSITIE WYBRAND DE GEEST - MEESTERLIJKE PORTRETTE

Het Fries Museum brengt een grote tentoonstelling over de Friese kunstenaar Wybrand de Geest (1592-1663/65), een van de belangrijkste portretschilders van de 17de eeuw. Glanzend fluweel, ruisend brokaat,

verfijnde kanten kragen en flonkerende juwelen: niemand kon rijkdom zo van het doek af laten spatten als hij. De Friese elite liet zich dan ook graag door Wybrand portretteren. De tentoonstelling toont de high society en de glamour in de 17de eeuw aan de hand van portretten die Wybrand de Geest maakte van onder meer de Friese Nassaus, de rijke elite en hun steenrijke kinderen. Wybrand Simonsz. de Geest werd in 1592 in Leeuwarden geboren en hoorde bij de eerste Friese jongens die de stadspoorten ver achter zich lieten om elders opgeleid te worden tot schilder. Wie was deze schilder? Hoe wist hij zich binnen de 'happy few' te nestelen?

Tot 1 maart 2026.

www.friesmuseum.nl

7 SEPTEMBER

FESTIVAL 'LITERAIRE ONTMOETING SLAUERHOFF EN PORTUGAL'

dbieb, (De Kapel) Blokhuispoort, Leeuwarden, aanvang 13.30 uur: veelzijdig festival *De literaire ontmoeting tussen Slauerhoff en Portugal* met sprekers o.a. dr. Arie Pos en dr. Hein Aalders en fadomuziek van Maria da Fatima. Entree: € 9,00.

www.leeuwardencityofliterature.nl

13 SEPTEMBER

REISKE GENEALOGYSK WURKFERBÂN

Reiske fan it genealogysk wurkferbân fan de Fryske Akademy nei Frysk Skipfeartmuseum yn Snits (mei rûnlieding & ynformaasje argyf Sytse ten Hoeve oer Snitser strontskippers en ferstoppersplakken fan (skûtsje)skippen yn WO2.

T/M 30 SEPTEMBER

TWADDE THÚS, EVACUÉS EN HUN FRIESE GASTGEZINNEN TIJDENS WO2

Tresoar, Leeuwarden

In de Tweede Wereldoorlog vonden tienduizenden evacués in Fryslân tijdelijk een tweede thuis. Gastgezinnen openden hun deuren - en soms hun harten - voor deze ontheemde gezinnen die vaak halsoverkop hun huis moesten verlaten, gedwongen door de Duitse bezetter. Veel ging goed, niet alles, maar vaak bleef het contact jarenlang bestaan. In de tentoonstelling Twadde Thús staan verhalen van evacués centraal. Waarom moesten ze vertrekken, hoe verliep hun reis, hoe ervoeren ze hun verblijf? En hielden ze na de oorlog contact?

www.tresoar.nl

28 SEPTEMBER

Tresoar, Leeuwarden, aanvang: 14.30 uur

FILM: EEN PRACHTIGE DAAD

Bevrijdingsoptocht 15 april 1945 in Heerenveen met spelers van Ajax, Heerenveen, DWS, Blauw-Wit en De Volewijckers. [Collectie Museum Heerenveen]

In de hongerwinter van 1945 werden 86 Amsterdamse voetballertjes, waaronder jeugdspelers van Ajax, opgevangen in Heerenveen en in Oranjewoud. Ze werden ondergebracht bij Friese pleeggezinnen, eentje daarvan was dat van Abe Lenstra en zijn vrouw Hil Lenstra-Wisman. Tot op de dag van vandaag zijn de Amsterdamse clubs dankbaar voor deze 'prachtige daad.' In opdracht van Ajax Erfgoed maakte Vanessa de Gaay Fortman (1974) in 2019 een film over deze bijzondere geschiedenis. De 'Amsterdamse schoffies' van toen vertellen wat deze periode voor hen heeft betekend. De Gaay Fortman zal voorafgaande aan de filmvertoning een introductie verzorgen. De bijeenkomst is gratis bij te wonen. Wel reserveren graag.

www.tresoar.nl

T/M 2 NOVEMBER

Gemeentemuseum het Hannemahuis, Harlingen

OP REIS. HARLINGEN ALS VERTREK- EN EINDPUNT

Speelse tentoonstelling over reizen door de eeuwen heen. Over trekschuiten, koetsen, treinen, beurtschepen door Nederland en Europa, en veerboten naar de eilanden. Bij reizen hoort ook tegenslag: schipbreuk, wagenziekte, blaren op de voeten of diefstal. Met historische films van school- en bejaardenreisjes.

www.hannemahuis.nl

Een kippenhok als woning in Harkema, jaren '50. [Fokke Ophuis]

T/M 30 OKTOBER

HARKEMA VAN EN OP DE KAART

Wisseltentoonstelling in openluchtmuseum De Spitkeet in Harkema. Het had niet veel gescheeld of het dorp Harkema had niet meer bestaan. Begin vijftiger jaren verschenen er twee rapporten: een rapport van het Ministerie van Onderwijs over de 'Maatschappelijke verwildering der jeugd' en een rapport van de provincie Fryslân over 'Sociale en economische problemen van de gemeente Achtkarspelen'. De strekking was dat Harkema een achtergebleven gebied was en beter van de kaart kon verdwijnen. De Harkemasters reageerden verantwoordigd en gingen in protest, met als gevolg dat Harkema op de kaart is blijven staan en uiteindelijk een bloeiend dorp is geworden met veel voorzieningen, bedrijven en een landelijk bekende voetbalclub. De Spitkeet schenkt in een expositie

aandacht aan deze rapporten en laat aan de hand van foto's zien hoe Harkema in de vorige eeuw is veranderd.

www.despitkeet.nl

Activiteiten 200 jaar KFG 1827-2027

In dit nummer van *Fryslân* leest u het eerste artikel uit een serie van tien over Friese vrouwen die ook zullen voorkomen in het boek **200 Fryske froulju / 200 Friese vrouwen, 1827-2027**. Dit boek, onder hoofdredactie van Tialda Hoogeveen, is één van de vele activiteiten die het KFG organiseert in het kader van het 200-jarig jubileum in 2027. Het boek zal naar verwachting worden gepresenteerd op 8 maart 2027, Internationale Vrouwendag. Het is bepaald niet de enige activiteit in het kader van het jubileum. Hierbij lichten we alvast een tipje van de sluier op met een overzicht van de geplande activiteiten.

In samenwerking met de redactie van *De Vrije Fries* organiseren we een wetenschappelijke prijsvraag voor **het beste historische essay** over een onderwerp uit de geschiedenis van de Friezen, Fryslân en/of de voormalige Friese landen, bestemd voor onderzoekers tot en met 35 jaar. Zie www.koninklijkfriesgenootschap.nl/jubileum-2027/jubileumprijsvraag-koninklijk-fries-genootschap-2027. In samenwerking met het **Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap** wordt in april 2027 een congres georganiseerd in Leeuwarden.

Er komt een **theatervoorstelling** door Pier21 over Friese vrouwen in het verzet. Deze wordt uitgevoerd op diverse podia in Fryslân. *Omrâp Fryslân* zal op diverse manieren aandacht besteden aan ons jubileum, zo is een aantal **podcasts** in het kader van '200 Friese Vrouwen' al te beluisteren, zie www.koninklijkfriesgenootschap.nl/fr/jubileum-2027/fryske-froulju/. Daarnaast zijn we in gesprek over andere programma's waaronder een **documentaire** en **korte historische film** voor kinderen.

In samenwerking met het Historisch Centrum Leeuwarden wordt een **wandelgids** gemaakt langs locaties die van belang zijn geweest in de historie van het KFG. En het Fries Museum stelt in 2027 een **tentoonstelling** samen rond het ontstaan van de collectie van het KFG. Bij deze tentoonstelling verschijnt een **catalogus**. Tevens zullen leden van tevoren een voorwerp uit de collectie kunnen kiezen dat naar hun mening gerestaureerd moet worden. Uiteraard maakt dit voorwerp vervolgens deel uit van de tentoonstelling. Eveneens zijn er plannen om ook regionaal voorwerpen uit de collectie te presenteren. Uiteraard mag een **slotfeest** niet ontbreken bij dit jubileum. Dit

zal op 30 oktober 2027 worden gehouden in Leeuwarden.

In de komende nummers van *Fryslân* en middels de KFG Nijlsbrief/Nieuwsbrief houden wij de leden verder op de hoogte van alle jubileumactiviteiten. Mocht u nog geen lid zijn van het KFG, dan is nu wellicht het moment om dat te worden. Meer informatie over het lidmaatschap en alle bijbehorende voordelen, vindt u op www.koninklijkfriesgenootschap.nl/lid-woorden/

Hoofdredacteur Tialda Hoogeveen van het project 200 Fryske Froulju. [Foto: Natalia Balanina]

Historisch tijdschrift *Fryslân* wordt in opdracht van het Koninklijk Fries Genootschap voor Geschiedenis en Cultuur/Koninklijk Frysk Genoatskip foar Skiednis en Kultuer uitgegeven door Van der Let & Partners Publishing te Heerenveen. *Fryslân* verschijnt tweemaandelijks.

REDACTIE

Hoofd-, eind- en beeldredactie: Herman Broers
 Redactie: Kerst Huisman, Doeke Sijens, Henny Tuinhout-de Leeuw en Jantine van der West.
 Redacteur maritiem: Hanno Brand.

REDACTIEADRES

Herman Broers, Grindweg 256
 8483 JN Scherpenzeel (Fr)
 redactie@htfryslan.nl

PRODUCTIE EN ADVERTENTIES

Van der Let & Partners Publishing,
 Herenwal 137, Postbus 498,
 8440 AL Heerenveen, tel.: 0513-654445.
 www.vdplp.nl
 mail@vdplp.nl

DRUK

SchuttersMG2, Hasselt

VORMGEVING

Frank de Wit

LIDMAATSCHAP
 KONINKLIJK FRIES GENOOTSCHAP /
 KENINKLIK FRYSK GENOATSKIP

Aanvragen van het lidmaatschap kan via de website van het Koninklijk Fries Genootschap / Keninklik Frysk Genoatskip (www.friesgenootschap.nl/fryslan). De jaarlijkse contributie bedraagt € 44,50 (€ 42,50 bij automatische incasso). Wijzigingen voorbehouden. U ontvangt dan zesmaal per jaar historisch tijdschrift *Fryslân* en het jaarboek *De Vrije Fries*. Daarnaast geniet u ledenvoordeel onder meer in de vorm van gratis toegang tot het Fries Museum te Leeuwarden voor het lid en eventuele huisgenoten.

Vragen over het lidmaatschap, adreswijzigingen en opzeggingen kunt u sturen naar info@friesgenootschap.nl of Secretariaat KFG, Nachtlân 56, 8213 RH De Wilgen / De Wylgen. Het lidmaatschap dient schriftelijk te worden opgezegd tegen het einde van enig verenigingsjaar met inachtneming van een termijn van tenminste één maand, kortom uiterlijk voor 1 december. Bij niet tijdige opzegging wordt het lidmaatschap automatisch verlengd.

Illustraties

De uitgever heeft zijn uiterste best gedaan de rechten met betrekking tot de illustraties te regelen volgens de bepalingen van de Auteurswet. Hij die desondanks meent zekere rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met de uitgever. Voor werken van beeldend kunstenaars aangesloten bij een CISAC-organisatie is het auteursrecht geregeld met Pictoright te Amsterdam. C/o Pictoright Amsterdam 2023.

© 2024 Koninklijk Fries Genootschap / Keninklik Frysk Genoatskip / Van der Let & Partners

twitter.com/htfryslan

www.facebook.com/historischtijdschriftfryslan

www.facebook.com/koninklijkfriesgenootschap

Koninklijk Fries Genootschap voor Geschiedenis en Cultuur

Herfstexcursie leden KFG op 2 oktober

Na drie eerdere edities kunnen we zo langzamerhand spreken van de traditionele herfstexcursie van het KFG. Deze keer gaan we op donderdag 2 oktober naar Gorredijk, waar we te gast zijn bij Museum Opsterlân.

Na ontvangst in het museum staat een rondleiding op het programma door het centrum van Gorredijk. Tijdens de wandeling krijgen we een indruk van de economische activiteit in de zeventiende en achttiende eeuw aan de hand van diverse bijzondere gevels. Ook komen we langs de *Stolpersteine* die vertellen over de geschiedenis van de joodse inwoners. Aansluitend staat een bezoek aan de Joodse begraafplaats gepland.

De ontvangst op donderdag 2 oktober is om 13.30 uur in Museum Opsterlân, Hoofdstraat 59, 8401 BW Gorredijk. In de omgeving van het museum is parkeren gratis met gebruik van de blauwe schijf (max. 3 uur). De begraafplaats ligt op drie kilometer afstand van het museum. Parkeren kan in de berm van de Dwersfeart. Aan leden die in het bezit zijn van een Museumkaart, het verzoek om deze mee te nemen.

Museum Opsterlân in Gorredijk.

Aanmelding vooraf is noodzakelijk. Er is plaats voor maximaal 30 deelnemers. Wie het eerst komt, die het maalt. Opgave voor 30 september 2025 via info@friesgenootschap.nl.

Nalaten en schenken

Wilt u ook na uw leven van betekenis zijn voor de cultuur en historie van Fryslân? Door het Koninklijk Fries Genootschap / Keninklik Frysk Genoatskip als begunstigde in uw testament op te nemen, maakt u het mede mogelijk de belangstelling hiervoor levend te houden. Kijk voor meer informatie op www.koninklijkfriesgenootschap.nl onder Het KFG - schenkingen en legaten.

VERWACHT

Fryslân | nummer 5 | september/oktober 2025

100 jaar Fries Landbouwmuseum

In de volgende editie van *Fryslân* kijken we naar het vernieuwde en uitgebreide Fries Landbouwmuseum dat in 2025 precies honderd jaar bestaat. Directeur Peter Wester neemt ons mee naar verleden, heden en toekomst van dit bijzondere Friese instituut met een bewogen geschiedenis dat op een kruispunt staat.

Uiteraard brengen we de tweede aflevering van onze tiendelige serie portretten bijzondere vrouwen uit de Friese geschiedenis en tevens de tweede aflevering van ons drieluik over de Friese kunstschilder Wybrand de Geest, naar aanleiding van de grote Wybrand-expositie die binnenkort te zien zal zijn in het Fries Museum.

De volgende editie van *Fryslân* (jaargang 31, nummer 5, september-oktober 2025) verschijnt op 25 september 2025.

Ontdek Fryslân

samen met de Friesland Post

Neem nu een halfjaar abonnement voor slechts € 39,95 (6 dikke magazines)

CULTUUR • HISTORIE • MIENSKIP • CULINAIR • SPORT • WONEN • NATUUR

Lees je ook mee?

Friesland Post is hét magazine vol prachtige (natuur)foto's, leuke uitjes en interessante verhalen over het leven in het heitelân. Ga mee op ontdekkingsreis door het mooie Fryslân en neem nu een **halfjaarabonnement voor slechts € 39,95** (6 edities)!

Neem nu een voordelig abonnement en blijf van alle ontwikkelingen op de hoogte.

Scan de QR-code of kijk op:

frieslandpost.nl

Leven is ook doorgeven

Wilt u ook na uw leven van betekenis zijn voor de cultuurhistorie in Fryslân?
Door It Fryske Gea als begunstigde in uw testament op te nemen, beschermt u het Friese erfgoed voor later.

Over de mogelijkheden adviseren wij u graag persoonlijk.
Ook is er een gratis brochure over nalaten beschikbaar.
Voor contact met ons secretariaat bel 0512 - 381448.

